

Peter Bak, *Gedonder in de sociale. Vijftig jaar sociaal-culturele wetenschappen aan de Vrije Universiteit 1963-2013* (Zoetermeer: Meinema, 2013, 396 pp., ISBN 978 90 211 4345 3).

‘Wat betekent het dat we sociale wetenschappen beoefenen aan de Vrije Universiteit?’ In 1964 wierp professor Herman Bianchi deze vraag op bij de start van de subfaculteit ‘sociale studierichtingen’. Vijftig jaar later kan worden vastgesteld dat de vraag het startschot vormde van een niet aflatende discussie, soms zelfs regelrechte strijd, over de inrichting en de strekking van het onderwijs en het onderzoek in de sociale wetenschappen. Dat wetenschapsbeoefening aan een bijzondere universiteit als de VU niet waardevrij mocht zijn, bleef in dit debat lange tijd een constante. De toon hiervan, de twistende partijen en de uitkomst wisselden in deze halve eeuw evenwel voortdurend.

Ten tijde van de start van de subfaculteit was de gereformeerde gemeenschap sterk in beweging, met als gevolg dat de politieke posities uiteenliepen van uiterst behoudend tot radicaal evangelisch bevlogen. De evangelisch geïnspireerde solidariteit van de hoogleraar bedrijfssociologie Henk van Zuthem met de zwakken in de samenleving bracht hem ertoe arbeidersmedezeggenschap te onderzoeken en te propageren. Maar ook de hoogleraren in de politicologie en in de bestuurskunde, Kuypers en Brasz, waren van mening dat onderzoek moest bijdragen aan het oplossen van maatschappelijke problemen en verbetering van het menselijk handelen.

Voor de radicaalste studenten was dit niet voldoende. Zij verweten hun docenten dat zij de bestaande maatschappelijke orde niet verwierpen. Vanaf 1968 verlangden deze studenten eerst inspraak en vervolgens medezeggenschap. Na de invoering van de Wet Universitaire Bestuurshervorming van 1970 ging het zelfs niet meer over idealen en overtuigingen, maar uitsluitend nog om de macht in de (sub)faculteit. Nadat de stafleden in deze machtsstrijd aan het langste eind hadden getrokken en de activistische studenten tot het besef waren gekomen dat zij vervreemd waren van hun achterban, trokken staf en studenten weer samen op tegen de bezuinigingen en de studieduurverkorting van de ministers Van Kemenade, Pais en Deetman.

Na deze fase, halverwege zijn boek, neemt de auteur een wending. Tot dan toe heeft Bak een ‘menselijke’ geschiedenis geschreven, precies zoals hij zich blijkens zijn inleiding (9) had voorgenomen. Hij brengt de hoofdpersonen en hun conflicten tot leven, vooral die gedurende de jaren 1968-1976, de periode van veel ‘gedonder in de sociale’, zoals studievereniging Mundus deze tijd in 1970 bestempelde. In korte paragrafen

voltrekt zich voor de ogen van de lezer een drama rond een groepje hoogleraren dat helemaal niet afkerig was van inspraak voor studenten, maar dat zich verraden voelde tussen de intimidatie en machtspolitiek van de studenten aan de ene kant en kritiek op zijn beleid van het bestuur van de universiteit aan de andere zijde.

Bij handhaving van de verhalende stijl verschuift in het vervolg het accent naar de onderwijs- en vooral de onderzoeksprogramma's in de sociale wetenschappen. Hierbij besteedt de auteur ruim aandacht aan de opeenvolgende overheidsmaatregelen als de taakverdelingsoperatie – waarbij aan de VU sociologie sneuvelde –, de groepering van het onderzoek in voorwaardelijk gefinancierde projecten, de komst van onderzoekscholen, de visitaties, de hiërarchisering van de universiteiten als gevolg van de wet Modernisering universitair bestuur en ten slotte de invoering van de bachelor- en masterexamens. In de loop van deze reorganisaties raakte het bijzondere karakter van de sociale wetenschappen aan de VU op de achtergrond. Toch verdween dit niet helemaal. Vooral in de culturele antropologie en niet-westerse sociologie bleef het christelijke solidariteitsbeginsel heel lang het uitgangspunt. Pas in 1996, schrijft Bak, verloor de faculteit met het vertrek van de politicoloog en communicatiewetenschaper Wim Noomen naar het college van bestuur een van haar laatste medewerkers die nog blijk gaven van bezinning op het bijzondere karakter van de VU.

Op instigatie van het college van bestuur kwam het bijzondere karakter in een andere vorm terug. Campusbrede discussies hadden tot gevolg dat de VU in de eenentwintigste eeuw een 'gewoon bijzondere universiteit' wil zijn. In onderwijs en onderzoek wil zij een gewone, brede en algemene universiteit zijn. Zij wil echter tegelijkertijd bijzonder zijn door haar wortels in de christelijke traditie en door haar profielen in de wetenschap. De sociale wetenschappen kregen de opdracht aansluiting te zoeken bij vier van de zes profielen, te weten gezondheid en ziekte; communicatie, tekst en cultuur; juridische en bestuurlijke vraagstukken, en economie en maatschappij.

Dit brengt mij op de vraag wat er over is van het vormingsideaal waarmee de sociale wetenschappen van start gingen. Zoals de medische faculteit van de VU christelijke artsen wilde opleiden, zo moesten de sociale wetenschappen hun studenten opleiden voor de christelijke politiek en christelijke maatschappelijke organisaties. Het onderwijs moest positief-christelijk zijn, niet positivistisch, en het mocht evenmin radicale wereldverbeteraars vormen, zoals aan de gemeentelijke Universiteit van Amsterdam (door Bak in de eerste helft van zijn boek ten onrechte Gemeente Universiteit genoemd). Vijftig jaar later was hier weinig van over. Volgens Bak is de faculteit anno 2010 een vervolgopleiding voor hbo'ers geworden, die niet op *Bildung* zitten te wachten. Nut is belangrijker dan intellectuele verrijking, doordat kennis een productiefactor is die geld moet opleveren. Met de vermelding van het geschatte eerste jaarsalaris van de afgestudeerde op haar website, lijkt de faculteit deze visie te onderschrijven. Mijns inziens had Bak wel iets meer aandacht aan dit nieuwe vormingsideaal mogen besteden, omdat dit aansluit bij de vraag die al bij de start van de faculteit werd opgeworpen. Dit neemt niet weg dat zijn boek een met prettig afstandelijke verwondering geschreven

lezenswaardige studie is geworden, vol kernachtige typering van mensen en situaties, die nog eens goed laat zien hoezeer de recente universiteitsgeschiedenis er een is geworden van ministeriële nota's en wetswijzigingen. En als het ministerie even niet met iets nieuws komt, is er altijd wel een college van bestuur dat vindt dat het anders moet.

P.J. Knegtman, Universiteit van Amsterdam

Inge Bertels e.a. (eds.), ***Tussen beleving en verbeelding. De stad in de negentiende-eeuwse literatuur*** (Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2013, 320 pp., ISBN 978 90 5867 969 7).

Stadsgeschiedenis is een bloeiende discipline. In de jaren 1970 en 1980 kwam dit vakgebied op als subdiscipline van de sociaal-economische geschiedenis. Inmiddels beschikt bijna elke grote stad over een eigen stadsbiografie en sinds 2006 is er het tijdschrift *Stadsgeschiedenis*. In de afgelopen twee decennia is er meer aandacht gekomen voor de ruimtelijke en cultuurhistorische dimensies van steden en de verschillende actoren daarin. Wat voegt de bundel *Tussen beleving en verbeelding* hieraan toe? De bundel is vertrokken vanuit een duidelijke vraagstelling: wat levert het op als we de teksten en de leefwereld van literatoren betrekken bij het historische onderzoek naar de verbeelding en beleving van de negentiende-eeuwse stad? Het pleidooi om literatuur als bron voor (stads)geschiedenis te gebruiken stamt al uit de jaren 1980, maar er is nog weinig gehoor aan gegeven en nog nauwelijks systematisch onderzoek naar verricht, zo stellen de auteurs terecht (8, 182). De recente ‘spatial turn’ in de geesteswetenschappen heeft deze roep versterkt, omdat de stedelijke ruimte daardoor niet een toevallig decor is, maar een voortdurend veranderende, actieve rol heeft in de vormgeving van cultuur en maatschappij. Om de verbeelding en beleving van de stedelijke ruimte te onderzoeken, zijn niet-traditionele bronnen nodig, zoals literatuur. Deze bundel biedt een boeiende staalkaart van het recente onderzoek hiernaar in Nederland en met name in Vlaanderen (tien van de dertien bijdragen).

De interdisciplinaire opzet en uitwerking van de bundel zijn zeer vruchtbaar. Er zijn bijdragen van historici, architectuurhistorici en literatuurwetenschappers en ook binnen de verschillende bijdragen is oog voor allerlei dwarsverbanden, tussen literatuur, wetenschap, technologie, amusementscultuur, stedenbouw, kunst, pedagogiek en natuurbescherming. Literatuur, in brede zin opgevat (inclusief bijvoorbeeld egodocumenten en journalistieke teksten), komt in elke bijdrage aan bod. In de inleiding worden hiervoor methodologische uitgangspunten aangereikt. De auteurs onderscheiden drie manieren waarop een literair werk gebruikt kan worden voor stadsgeschiedschrijving: ter verificatie van niet-literaire bronnen of – interessanter – als vertrekpunt van onderzoek, en (daarbij) als middel om de spanningsvelden in de beleving van de stedelijke ruimte op het spoor te komen.

Deze methodologische reflectie vinden we niet in alle afzonderlijke bijdragen terug: soms zijn de literaire verwijzingen toch vooral een illustratie van een ander verhaal (bijvoorbeeld in de bijdrage van Sofie Onghena over de publieke wetenschapsrepresentatie in Brussel, Gent en Leuven). In de bijdrage van Nancy Stieber is de uitwerking juist heel theoretisch, wat leidt tot wel heel doorwrochte zinnen die de leesbaarheid niet vergroten, zoals: 'Die historische ervaring is zowel het resultaat van de representatieve middelen die asymptotisch de realiteit benaderen door Banns taxidermische strategie, als van het performatieve vertoon' (34). In het artikel van Mary Kemperink wordt met literaire voorbeelden van de stands- en seksegebonden beleving van privé- en publieke ruimtes wel verhelderend ingegaan op de mogelijkheden en beperkingen van literaire teksten als bron voor stadsgeschiedschrijving. Zij wijst net als de auteurs in de inleiding op het belang van spanningsvelden die in literaire teksten aan het licht komen. Deze kunnen de onderzoeker op het spoor brengen van ideologische visies; vanzelfsprekende conventies, zoals de verhoudingen tussen de verschillende standen, mannen en vrouwen, openbaar en privé.

Drie 'spanningsassen' zijn als leidende thema's gekozen in de bundel: 'Spektakel en vertier', 'Groene idylle en inferno', 'Vreemd en vertrouwd'. 'Spektakel en vertier' verwijst naar de spanning tussen de stad als plaats van arbeid en de stad als plaats van ontspanning, 'Groene idylle en inferno' naar de spanning tussen stad en natuur, 'Vreemd en vertrouwd' naar de spanning tussen traditie en moderniteit en tussen privé en publiek. Bij deze laatste spanningsas had ik ook de confrontatie tussen oude en nieuwe stadsbewoners (zoals arbeidsmigranten) verwacht, maar daarover was geen bijdrage opgenomen. De bijdragen maken op verschillende manieren duidelijk dat de tegengestelde begrippenparen inderdaad een belangrijke rol speelden in de beleving en verbeelding van de stedelijke ruimte. Bijvoorbeeld de complexe tegenstelling tussen stad en natuur die onder meer blijkt uit de 'moral landscapes' in de bijdrage van Bruno Notteboom, treffend geïllustreerd door een afbeelding uit het tijdschrift *L'Art Public* van een 'goed' en een 'slecht' landschap – hetzelfde landschap, maar dan met een groot reclamebord erin (153). Natuurbeleving hoefde niet te betekenen dat het moderne stadsleven werd afgewezen, ook stedelijke parken konden een gevoel van vrijheid geven, zo laat Leen Dresen in haar bijdrage zien over de reeks 'Botanische Stadswandelingen' van schrijfster en journaliste Geertruida Carelsen.

De vraag is wel of de zo vaak gevonden spanningen en paradoxen de conclusie rechtvaardigen dat 'veel negentiende-eeuwers hun steden niet meer heel goed begrepen' (13). Het verleden kent zijn eigen logica; datgene wat wij als hedendaagse observatoren als spanningsvelden menen te herkennen, hoeft door negentiende-eeuwers niet per se als zodanig te zijn ervaren. Als lezer bekruipt je af en toe het gevoel dat beleving toch meer is dan spanningen en paradoxen. Helaas wordt de term 'beleving' niet nader omschreven. De inleiding noemt wel de 'spatial turn', maar niet de recente 'affective turn' in de geschiedschrijving, waarbij beleving, emoties, zintuigen en 'embodiment' een grote rol spelen. Hoe voelden, roken, klonken, smaakten, leefden en leden negentiende-

eeuwers in de stedelijke ruimte? En hoe moeten we de verbeelding van deze beleving in literaire teksten interpreteren? Dat hierover nauwelijks expliciet wordt gereflecteerd betekent trouwens niet dat dit soort dagelijkse ervaringen niet aan bod komen. Dat gebeurt bijvoorbeeld wel in de zintuiglijke schets van een zomerse dag in het Antwerps stadspark uit een humoristische satire (1906) van Lode Baekelmans waar de bijdrage van Jens van Maele mee opent: ‘De opgedirkte kindermeiden blonken van goedkope reukzeep en pret, susten de kinderen, hielpen ze hun gevoeg te maken, vaagden met strookjes papier tussen de billekens [en] duwden de kinderwagens voort [...]’ (181). Henri Nizet, de onbekende schrijver die centraal staat in de bijdrage van Daniel Acke, legt in zijn roman over Brussel herhaaldelijk de nadruk op de hitte en de sterke geuren die heersen in cafés en spektakelruimtes (212). Of de kamerbewoner van goede komaf die de woonomgeving van het lagere volk beschrijft in de door Kemperink geciteerde novelle *In duisternis* (1903) van Frans Coenen: ‘Een beetje hijgend beklom hij ook de krakige tweede trap, altijd in riolachtige wadem van vochtig hout en flauwe niet meer te verdrijven eetluchten. Een echte armelui’s lucht, dacht hij, juist als vanmorgen’ (304). Dergelijke beschrijvingen brengen de negentiende-eeuwse steden en hun bewoners dichterbij, ook al moeten we ze, zo benadrukt Kemperink terecht, niet verwarren met ‘echte’ belevingen, maar op zijn best met belevingen die, vanuit een bepaalde ideologische visie, als echt worden gepresenteerd.

Concluderend kan gesteld worden dat de bundel *Tussen beleving en verbeelding* een belangrijke, literaire dimensie aan het stadshistorisch onderzoek toevoegt en deze presenteert in een helder gestructureerde bundel met vele interessante bijdragen. Wel blijft nog een aantal fundamentele vragen open voor discussie. Laat de stedelijke ruimte in de negentiende eeuw vanwege de snelle veranderingen als gevolg van industrialisering, technologische vooruitgang en verhoogde mobiliteit daadwerkelijk meer spanningen en paradoxen zien dan in andere tijden (12)? Brengt literatuur deze dubbelzinnigheden meer of op een andere manier aan het licht dan niet-literaire teksten? Hoe gaan we als onderzoeker om met deze dubbelzinnigheden en de eigen historische logica die erachter schuilt? En moeten we onze focus ook richten op de meer affectieve en zintuiglijke ervaringen in en van de stedelijke ruimte zoals deze spreekt uit allerlei soorten (literaire en niet-literaire) bronnen? Dat dergelijke vragen worden opgeroepen, is alleen al een grote meerwaarde van deze bundel.

Leonieke Vermeer, Open Universiteit / Rijksuniversiteit Groningen

Hendrik Callewier, ***De papen van Brugge. De seculiere clerus in een middeleeuwse wereldstad, 1411-1477*** (Dissertatie KU Leuven 2011; Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2014, 411 pp., ISBN 978 90 5867 984 0).

Hendrik Callewier noemt het cijfer nergens, maar met 40.000-45.000 inwoners was Brugge in de vijftiende eeuw in Noord-West Europa een grote stad. Het betekent dat de 300 tot 350 seculiere geestelijken die toen in elk willekeurig jaar in Brugge woonden en daar actief waren in 29 kerken en kapellen ongeveer 0,75% van de bevolking uitmaakten. Tel daar nog ongeveer 100-150 geestelijken op die wél inkomsten uit deze kerken kregen maar niet in Brugge resideerden, en dan heb je de populatie die het onderwerp van Callewiers onderzoek vormde. Als tijdspanne nam hij de jaren 1411-1477 en uit die periode verzamelde hij gegevens over 1298 individuen die de input vormden voor prosopografische analyse. Een belangrijk doel was het ter discussie stellen van de ‘zwarte legende’ die wil dat de Roomse kerk in de late middeleeuwen een augiasstal was die hoognodig uitgebezemd moest worden, waartoe gelukkig de Reformatie uitbrak.

Uit het eerste deel van Callewiers boek, waarin het stereotype van de niet-deugende priester onder de loep is genomen, blijkt een afrekening nog niet zo eenvoudig. Weliswaar waren (hoger gewijde) geestelijken in Brugge beter geschoold en minder vaak absent dan de legende wil, maar hoofdstuk IV, dat ‘de problematische levenswandel van de Brugse clerus’ behandelt, gooit elke gedachte aan een morele elite weer helemaal aan diggelen, want niets menselijks was – en is – geestelijken vreemd. De lange stoet van luiwammesen en langslapers, dronkenlappen en dobbelaars, feestnummers en fraudeurs die Callewier opvoert, is even komisch als ontluisterend, en dan heb ik het nog niet over de paapse snaken met losse handjes, grote bekken en opstandige roedes die de Brugse kerken onveilig maakten. Dat we daar überhaupt behoorlijk wat van afweten, bewijst dat niet alles met de mantel der liefde werd bedekt. Af en toe waren er hervormingssynoden en nam men disciplinaire maatregelen, die meestal bestonden uit hoge geldboetes, maar die ook konden leiden tot het afnemen van beneficies en ontzetting uit het ambt, het opleggen van strafbedevaarten en strafstudie (sic), huisarrest of nog erger: opsluiting (waarvoor het grote Sint-Donaaskapittel een eigen detentieplaats had). Callewiers conclusie moet dus luiden dat pogingen tot hervorming ‘relatief weinig zoden aan de dijk zetten’ (176), en daarmee heeft de auteur zelf toch weer voedsel gegeven aan de ‘zwarte legende’!

De prosopografische analyse in deel II wijst uit dat de meeste geestelijken uit de buurt van Brugge of anders toch vooral uit Vlaanderen afkomstig waren; dat zelfs uit de hogere echelons betrekkelijk weinigen (minder dan 10%) van adellijke komaf waren; en dat er meer verwantschap was met de Brugse bestuurlijk elite. Aan de hand van interessant onderzoek naar met Brugse geestelijken verwante contribuanten aan de vermogensbelasting van 1394-1396 en deelnemers aan een gedwongen lening in 1488-1490 (196-197) blijkt echter – indirect weliswaar – dat Brugse geestelijken een nagenoeg perfecte afspiegeling van de Brugse bevolking vormden. Dit betekent dan toch dat de meeste Brugse geestelijken uit weinig gefortuneerde families afkomstig geweest moeten zijn.

Deze uitkomst staat haaks op een andere gemeenplaats, namelijk dat de middeleeuwse kerk aan talentrijke jonge mannen uit lagere kringen volop gelegenheid tot sociale stijging bood. Uit Callewiers onderzoek blijkt dat heel veel personen, instanties en (toevallige) omstandigheden invloed konden hebben op benoemingen en op de verlening van beneficies. Dat neemt niet weg dat er wel zoiets was als een standaardcarrière, die onderaan begon met misdienaar/koorzanger en (in Brugge) doorliep tot kanunnik. Callewier legt daarbij heel goed uit hoe beneficies in zekere mate tot handelswaar werden: je kon ze ruilen, cumuleren, afstaan onder behoud van inkomsten, enzovoort. Kampioen stapelaar was kanunnik Petrus de Vlenke, die tussen 1444 en 1478 niet minder dan 57 beneficies bezat. Dat was elf keer meer dan het gemiddelde van 4,9 (222) bij een doorsnee-loopbaan.

Callewier becijferde vervolgens ook wat een beneficie door de bank genomen waard was en prikt daarbij door veel te lage fiscale opgaven heen. Het ‘basisloon’ van een kapelaan kwam uit op 1200-1400 [Vlaamse] groten (235), maar daar kwamen gemakkelijk allerlei extra inkomsten bij uit, bijvoorbeeld, pitanties (vergoedingen voor memoriediensten) of koordistributies (presentiegelden voor aanwezigheid in het koor). Bovendien hadden kapelaans vaak nevenactiviteiten in de wereld, zoals het geven van (bij)les of het verlenen van ambtelijke of notariële diensten (10% van de Brugse geestelijken was tevens actief als notaris). Dat was wel nodig want 1300 groten was nu ook weer niet zoveel – denk aan ongeveer 130 daglonen van een meestertimmerman in Gent rond 1450 (een cijfer dat ik uit de literatuur heb gehaald, want Callewier reikt dat soort behulpzame informatie niet aan). Als je het allemaal bij elkaar optelt, zaten de meeste seculiere geestelijken goed in de slappe was en werd er behoorlijk geïnvesteerd in onroerend goed of in renten, terwijl de eigen woning van een luxe inrichting kon worden voorzien, inclusief dure meubelen, schilderijen, servies, zilverwerk en juwelen, spullen die allemaal proper werden gehouden door vrouwelijk huispersoneel. Met die bevindingen meent Callewier nog zo’n gemeenplaats ontmanteld te hebben, namelijk die van het bestaan van een omvangrijk ‘klerikaal proletariaat’ in de late middeleeuwen. Er waren ook in Brugge heus minder gefortuneerde geestelijken aan te wijzen, maar volgens Callewier waren dit uitzonderingen.

In het laatste deel is de positie van de geestelijkheid binnen de Brugse samenleving onderzocht, waarvoor Callewier eerst het begrip *civic religion* introduceert om de betrokkenheid van de seculiere geestelijkheid bij het publieke religieuze leven te preciseren. Het betoog waaiert hier echter snel uit naar de dominantie van geestelijken in de ‘hoge cultuur’ en krijgt daardoor wat voorspelbaars. Waar anders dan onder in muziek- en zangkunst geoefende geestelijken zou men musici en componisten als Guillaume Dufay of Jacob Obrecht zoeken? Wie zouden in Brugge méér boeken hebben bezeten, gelezen en geschreven dan (hoge) geestelijken? Mag het verbazen dat geleerde humanisten die we uit Brugge kennen geestelijken waren? Zo’n voorspelbare uitkomst heeft ook het onderzoek naar de werkzaamheid van clerici als ‘klerken’ – laten we zeggen als kanselarijpersoneel met administratieve taken. Uiteraard had de bisschop van Doornik (waaronder Brugge ressorteerde) ook Brugse clerici in dienst als klerken, net zoals het Brugse stadsbestuur veel secretarissen en notarissen betrok uit de Brugse geestelijkheid. Maar sommigen vonden emplooi véér buiten de stad, aan de pauselijke curie, bijvoorbeeld, of aan het hof van de landsheer, de hertog van Bourgondië.

Voor de brede opzet van zijn studie waarvan alle hoofdpijlers bovendien van een stevige empirische onderbouwing zijn voorzien, verdient Callewier alle lof. Toch vind ik het jammer dat hij geen poging heeft gedaan om zijn klerikale populatie te positioneren in een completer religieus landschap van laatmiddeleeuws Brugge. Callewier meende kennelijk dat zijn keuze voor de seculiere geestelijkheid hem ontsloeg van zelfs maar een summier overzicht van de plaats van de regulieren in de stad, en daarmee doet hij zijn lezers tekort. Bovendien heeft hij zijn onderzoekspopulatie beperkt tot Brugse geestelijken in het bezit van een kerkelijke aanstelling (*officie*) en/of inkomstenbron (*beneficie*) (21-22). Door deze beperking is vermoedelijk een substantieel deel van de seculiere geestelijkheid onder zijn radar gebleven. Een vingerwijzing is te vinden op pagina 274, waar Callewier vermeldt dat in het bisdom Doornik rond 1500 jaarlijks ongeveer 350 *clerici tonsurati*, dat wil zeggen nog niet gewijde aspirant-geestelijken, werden geregistreerd, terwijl het aantal priesterwijdingen tussen de tien en vijftien lag. Rekenen we die laatste getallen ook voor de twee andere hogere wijdingsgraden, die van subdiaken en diaken, dan blijven er héél veel clerici over die ófwel alleen een lagere wijdingsgraad hadden of altijd ongewijd bleven, maar als dat zo uitkwam wel een beroep probeerden te doen op de klerikale privileges. Zie daar het klerikale proletariaat dat Callewier niet in zijn populatie aantrof?!

Peter Hoppenbrouwers, Universiteit Leiden

M.L. Craane, ***Spatial Patterns: The Late Medieval and Early-Modern Movement Economy of the Bailiwick of 's Hertogenbosch from an Interregional, Regional and Local Spatial Perspective*** (PhD Tilburg University 2013; Tilburg: [Marlous Craane], 2013, 230 pp., ISBN 978 90 820642 0 9).

In *Spatial Patterns*, a monograph based on her PhD research at Tilburg University (Netherlands), Marlous Craane provides an exhaustively researched and analytically rigorous account of the medieval economy of 's-Hertogenbosch, a Bailiwick in what is now the Dutch province of North Brabant. Her study investigates the relationship between urbanization and economic development at the regional scale, deploying network concepts such as accessibility to problematize the conventional hierarchy of town and hinterland that, she argues, endorses a simplistic contrast between the 'dynamic' urban and 'passive' rural domains. This conceptual emphasis allows her to draw attention to the diverse material cultures that characterized the smaller settlements of the Bailiwick beyond the principal market centre of 's-Hertogenbosch itself, which she presents as discrete components of a dynamic socio-economic system.

Craane is aware how deploying 'town' and 'country' as analytical categories risks assigning arbitrary significance to physical or administrative boundaries at a cost to acknowledging the socio-economic relationships which enable the flow of goods, people and information across boundaries. In response she proposes a 'symbiotic' relation between town and country in the Bailiwick of 's-Hertogenbosch, a hypothesis she develops by focusing on the role of spatial infrastructure, particularly road and river networks, in producing and sustaining socio-economic relationships at different geographical scales from the local to the interregional. This approach does not imply a spatially-reductive focus. On the contrary, Craane carefully guides the reader through impressively wide-ranging analyses of the topographical, economic, demographic and political histories of 's-Hertogenbosch Bailiwick, drawing on a wide range of primary and secondary sources to do so. This thorough contextualization lends credibility to the central analytical proposition of the thesis: that the economic history of 's-Hertogenbosch is best served by understanding the role of spatial infrastructure in organizing commercial activity at the regional scale of the Bailiwick, rather than privileging the town as a 'central place'.

What distinguishes Craane's study is a methodologically innovative attempt to

embrace the *complexity* of medieval commercial networks. For ‘spatial patterns’ then, read essentially ‘urban processes’ played out at a regional scale that embraced both urban and rural domains. Craane’s principal theoretical influence in developing this argument is Bill Hillier’s notion of the urban ‘movement economy’. Hillier proposes that the spatial configuration of cities (i.e. the morphology of the street network) is the primary explanatory factor in accounting for the patterning of urban land uses because of the effect the network has on distributing movement densities unequally throughout the urban grid. This ‘attraction inequality’ puts movement-rich spaces at a premium for socio-economic activities (such as retail) that rely on a high degree of accessibility to attract customers. Hillier’s space syntax methodology provides an analytical technique to explore this proposition, which has been widely deployed in urban design contexts. There are relatively few historical studies using this technique although the collection *Rome, Ostia, Pompeii: Movement and Space* edited by D. Newsome and R. Lawrence points to the wider currency of space syntax theory among archaeologists (Oxford 2014).

Craane’s study represents a serious attempt to apply the theories and methods of space syntax to a genuine problem in historical-archaeological research. On the whole she does not do so naively, i.e. as a short cut to simple answers, but rather as way of stimulating fresh interpretations of the conventional historical and archaeological sources at her disposal. Craane puts her hybrid analytical technique to particularly good work in the analysis of markets and fairs. She concludes that while ‘[a]ccessibility appears to have been a key factor in the establishment of markets and fairs [...] good accessibility did not automatically lead to the establishment of a market’ (107). This nuanced argument sets up a productive discussion of the interplay of infrastructural possibilities and local particularities in stimulating and repressing economic activity. In this context her attempt to integrate the road and the river networks to create a single regional accessibility model for ’s-Hertogenbosch represents an innovative piece of analysis. This experiment would have benefitted from rather more attention to the epistemological and methodological problems it raises – rivers and roads are clearly not equivalent systems. The analysis is well qualified, however, and appears to justify Craane’s argument that while the road network was key to economically efficient regional accessibility, the river network facilitated interregional movement.

Chapter 6 of the study focuses on the geographical distribution of occupations in the town of ’s-Hertogenbosch itself, principally using tax-register records cross-referenced with a range of other sources. Space syntax analysis is deployed to examine the extent to which occupational distributions in urban space require explanation in terms of accessibility differentials or whether geographical factors (e.g. the need to have access to water) and cultural factors (e.g. a stipulation in guild charters about where a given trade should be located) are sufficient. Craane finds that accessibility provides the best explanation overall. Whereas market spaces and trades associated with food were typically located in the most accessible areas, trades less reliant on footfall (for example, construction) tended to be on less accessible streets. The dominant pattern is one of a

mix of land-uses in a medieval urban system that tended against strict delineations of localized clustering. This analysis allows Craane to conclude that: 'As in modern times, economic space correlates with movement, and one could therefore argue that there is such a thing as a "medieval movement economy"' (162). Indeed, her principal thesis is that the economy of the medieval Bailiwick of 's-Hertogenbosch as a whole can be explained in these terms.

Craane's study makes a novel contribution in bringing formal techniques of space syntax modeling to interrogate the dynamics of the medieval economy. Inevitably, in an interdisciplinary effort of this nature there are times when the seams show. For example, the epistemology of networks tends to be disruptive of binary oppositions such as 'town and country' – which is an important reason for Craane's methodological choice to deploy space syntax. This means, however, that the dominant conceptualization of the 'medieval movement economy' of 's-Hertogenbosch in terms of an urban-rural 'symbiosis' seems rather inadequate to allow the full implications of the network analysis to be developed, not least because it leaves the underlying binary in place. It is also a rather static notion that struggles to articulate the dynamic, multi-scalar concept of networked economic space that Craane's research describes. Often the critical relationship at issue seems to be between towns and other towns or settlements rather than between town and country as such (I was reminded of Jane Jacobs' argument in the *Nature of Economies* (2001)). To a large extent this difficulty of conceptualization reflects the terms of the debate in different disciplinary domains but there is scope to address this issue in greater depth here, for example through E.A. Wrigley's theory of the urban-rural 'continuum' or Hillier's notion of 'pervasive centrality' (B. Hillier, *Spatial Sustainability in Cities: Organic patterns and Sustainable Forms*, in: D. Koch, L. Marcus and J. Steen (eds.), *Proceedings of the 7th International Space Syntax Symposium* (2009) K01-20, http://www.sss7.org/Proceedings/01%20Key-note%20Papers/K01_Hillier_Spatial_Sustainability.pdf (accessed 20.11.2014); E.A. Wrigley, (1991), 'City and Country in the Past: A Sharp Divide or a Continuum?', *Historical Research* 64: 154 (1991) (154) 107-120). A greater critical engagement with the notion of 'symbiosis' would have provided rather stronger theoretical foundations for the Craane's somewhat rhetorical claim that 's-Hertogenbosch Bailiwick was a conurbation 'avant la lettre' (89). What her research does clearly reveal is the need for better concepts to articulate the idea of 'network history'.

Craane is clearly excited by the possibilities of space syntax analysis but in places greater precision in the formal exposition of this method is needed. The mode of analysis (segment angular) she employs is rather loosely referred to as 'topological', it would have been preferable to refer to a 'configurational' layer when a generic term was required. While Craane rightly notes that syntactical analysis does not necessitate a reductive search for best-fits correlation co-efficients, it would have been useful nonetheless, for some carefully selected statistical descriptions to have accompanied the colourful visualizations of urban space that space syntax software produces. The absence of space

syntax statistics means that when Craane talks of ‘correlations’ (for example of occupational types in urban space) these appear to be based on visual comparisons alone, which is rather misleading. There are also times in the concluding chapter where Craane’s evident enthusiasm for space syntax begins to read rather like a vindication of the method used rather than of the research findings themselves – although this is the exception rather than the rule.

Overall, the bravery and innovation of Craane’s study should be applauded. By convincingly presenting the socio-economic dynamics of the Bailiwick of ’s-Hertogenbosch as a ‘medieval movement economy’ she has made a bold and ambitious statement to her own discipline to be open to the possibilities of new methodological approaches and to those working in space syntax that the potential of this technique for historical research only becomes clear when multiple sources of evidence are brought to bear on the analysis. Craane’s study creates an exciting new trajectory of interdisciplinary research in the socio-economic networks of medieval socio-economic regions, it is to be hoped that she will continue to develop this work.

Sam Griffiths, Space Syntax Laboratory, UCL Bartlett School of Architecture

Peter van Dam, Jouke Turpijn, Bram Mellink (eds.), ***Onbehagen in de polder: Nederland in conflict sinds 1795*** (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014, 336 pp., ISBN 978 90 8964 700 9).

In juni 2014 verscheen bij AUP de bundel *Onbehagen in de polder. Nederland in conflict sinds 1795*. Het boek kreeg als omslagillustratie ‘De beschieting van Willemstad’ van Daniël Vrijdag. Vanuit illustratief oogpunt is de prent – met ontploffende bommen boven een onmiskenbaar Nederlands (polder)landschap met molen en kerktoren – op zich goed gekozen. Daarbij helpt ook dat Vrijdag eveneens de maker is van de prent van de Eerste Nationale Vergadering van 1796, die een bijna iconische status heeft voor de verzinnebeelding van een van de belangrijkste gevolgen van de revolutionaire gebeurtenissen van 1795, zo niet het belangrijkste: de intrede van de democratie in Nederland. Niettemin is het opmerkelijk dat deze prent een gebeurtenis weergeeft die twee jaar vóór de periode die de titel aangeeft plaatsvond. Dat valt vooral op, omdat in de bundel zelf ook de grens verder dan 1795 is verlegd. Zo staat in de bijdrage van Eduard van de Bilt de betekenis van het onbehagen, met name het wantrouwen, bij de *founding father* van de Nederlandse patriottenbeweging Joan Derk van der Capellen centraal, die op dat punt wordt vergeleken met de Amerikaanse *founding father* John Adams.

De lichte ambivalentie in periodisering zou men als een weerspiegeling kunnen zien van de wat ambigue historiografische traditie van het onderwerp dat de bundel aansnijdt, namelijk ‘onbehagen’ in Nederland. Enerzijds, is er traditioneel veel historische belangstelling voor conflicten in de Nederlandse geschiedenis. Te denken valt aan de Opstand tegen Spanje, maar ook aan de Tweede Wereldoorlog die het collectief historisch bewustzijn na 1945 heeft gedomineerd. Anderzijds bestaat het beeld van Nederland als land van bedaarde burgers, waar conflicten bij voorkeur worden opgelost met compromissen. Hierop aansluitend groeide ook het beeld van de tolerante natie, waarbij Nederland zelfs de status van internationaal gidsland kreeg. Aan het beeld van tolerantie, rust en compromissen, dat in de jaren negentig culmineerde in het poldermodel, hebben historici zo wel actief als passief bijgedragen. Dit laatste door lang vrijwel geen serieuze aandacht te besteden aan onvrede en volksongenoegen door de eeuwen heen. Het boek noemt zelf de sociale kwestie, de schoolstrijd en koloniale conflicten als uitzonderingen, waaraan hier, wat betreft de historiografie van volksprotesten, nog het werk van Rudolf Dekker, over politiek geweld en oproeren in

Holland in de zeventiende en achttiende eeuw en het werk van Anne Doedens over collectief verzet in de negentiende eeuw, zouden kunnen worden toegevoegd.

Het beeld van een consistent rustig en bedaard Nederland is in verschillende detailstudies die in de laatste twee decennia zijn verschenen onder druk komen te staan en bij deze trend sluit *Onbehagen in de polder* aan. Zonder direct een paradigmaverschuiving te propageren, willen de redacteurs, met name Peter van Dam, Jouke Turpijn en Bram Mellink, het Nederlandse harmonie- en consensusmodel, dat na 2000 met de opkomst van Pim Fortuyn en zijn politiek populistische navolgers verrassend snel ineens leek te storten, kritisch bezien. Zij doen dit door ‘onbehagen’ centraal te stellen en dan in het bijzonder de ‘articulatie’ daarvan, dat wil zeggen de wijze waarop het onbehagen maatschappelijk vorm heeft gekregen en is geuit. Door niet alleen aandacht te besteden aan grote incidentele erupties maar ook aan een ‘subtielere, veelal sluimerende vorm van onvrede’ kunnen, aldus de redacteurs – alle drie verbonden aan de Universiteit van Amsterdam met specialisaties op het gebied van globalisering dan wel Nederlandse geschiedenis – veel meer spanningen en conflicten boven tafel worden gehaald. Een groot voordeel daarbij is dat conflicten vanuit hun oorsprong worden benaderd, wat een open geschiedschrijving van die conflicten en de reacties hierop mogelijk maakt. Door het belang van de oorsprong te benadrukken wordt tegelijk ook de discrepantie tussen het gekozen beginjaar, 1795, en de feitelijk gekozen periode, vanaf 1780, impliciet verklaard.

Het onderzoek naar de ‘articulatie’ van onbehagen gebeurt in elf bijdragen, die gerangschikt zijn onder vier thema’s of hoofdmethode’s waarop men met onbehagen kon omgaan: ‘de kop indrukken’, ‘in goede banen leiden’, ‘de grens op zoeken’ en ‘om de hete brij heen draaien’. Voor de bijdragen tekenen de drie bovengenoemde redacteurs zelf en nog negen andere docenten/onderzoekers, die allen eveneens verbonden zijn aan – of hun wortels hebben in – de Universiteit van Amsterdam.

Als eerste kan worden geconstateerd, dat de zoektocht naar onbehagen in een fraaie collectie artikelen heeft geresulteerd, die alle prettig leesbaar zijn. De auteurs snijden een veelheid van onderwerpen aan, die varieert van de bewogen parlementaire cultuur van de Nationale Vergadering in 1796 met een portret van de fysiek gehandicapte maar retorisch begaafde Jacob Hahn (Joris Oddens) en de onbehaaglijke positie van de *maire* van Amsterdam tijdens de Inlijving, 1810-1813 (Martijn van der Burg) tot de strijd tegen Hoog Catharijne (Tim Verlaan) en de fricties die ontwikkelingshulp in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw genereerde binnen de Nederlandse vakbonden en bij een almachtig ambtenarenapparaat (Peter van Dam; Sjoerd Keulen). Intrigerend zijn ook de artikelen over het tweesporen emancipatiebeleid dat sedert de jaren zeventig is gevoerd ten aanzien van homoseksuelen en culturele minderheden (Bram Mellink) en over de wording en de ontsporing van het Nederlandse softdrugsbeleid (Gemma Blok en James Kennedy). Bij deze laatste twee artikelen worden de lijnen direct doorgetrokken tot het onbehagen in de actualiteit.

Buiten dat de auteurs goed gidswerk verrichten op relatief onbetreden paden en aansluiting bij de actualiteit weten te vinden, komen ze ook tot vernieuwende of aanvullend verhelderende inzichten. Zo wordt de schijnwerper gericht op de opkomst van de Staat in de jaren 1795-1815 als repressieve factor die in analyses van het ontstaan van de consensuscultuur vaak ontbreekt (Mart Rutjes). Ook wordt meer licht geworpen op de herdenkingsfeesten van '1813', die interessante spiegels van de tijd blijken te zijn en die, wat betreft samenhang en nationaal gevoel, vooral ruzie (1865), gesegregeerd triomfalisme (1913) of een ongemakkelijke, oorverdovende stilte (1965) laten zien (Jouke Turpijn). Opmerkelijk is tevens het artikel over het kabinet Cort van der Linden (1913-1918), dat mede door interne conflicten en politiek-culturele trendbreuken maar zeer ten dele als een exemplarisch voorbeeld van succesvol polderend besturen *avant la lettre* kan worden gezien (Samuël Kruizinga).

De grote variatie aan artikelen toont de kracht van *Onbehagen in de polder*. Niettemin zijn er ook enige zwakke punten. Zo is de indeling in de vier thema's wat arbitrair. Verder blijken de artikelen wat geclusterd te zitten in de tijd. Over de consequenties hiervan voor de duiding van onbehagen, wordt in de inleiding verder niets meer gemeld. In het verlengde daarvan ontbreekt ook informatie over de selectie. Er zijn relatief eenvoudig meer sluimerende en openlijke conflicten te bedenken, zoals bijvoorbeeld de lange traditie van antimilitaristisch onbehagen, met de grootste demonstraties ooit in de Nederlandse geschiedenis. Een ander gemis vind ik het ontbreken van een duidelijke toelichting en eventuele theoretische inbedding van de term 'articulatie' die nu wat geforceerd overkomt. Deels in het verlengde hiervan viel het me op, dat daarbij het werk van Charles Tilly niet expliciet wordt genoemd, dat met de 'repertoires' op het eerste gezicht nogal wat overlap met 'articulatie' heeft. Dat ook een reflectie op het in 2013 verschenen *Nederland en het poldermodel* van Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden ontbreekt, is kennelijk het gevolg van het uitgeeftraject waarin de boeken elkaar hebben gekruist. Tenslotte was, ook zonder kennis van deze laatstgenoemde studie, een 'uitleiding' op zijn plaats geweest, waarin de betekenis van onbehagen nog eens goed, nu met meer kennis van zaken, tegen het licht was gehouden en in een wat breder verband was geanalyseerd.

Na deze wat kritische noten blijft voorop staan dat *Onbehagen in de polder* een informatieve en zeer leeswaardige bundel is. De bundel slaagt er wat mij betreft ook in om bij het poldermodel enkele vraagtekens te plaatsen, met name bij de werking en de vanzelfsprekendheid daarvan. Duidelijk is dat Nederland niet alleen uit polderen en polders bestaat, maar ook uit modderen en regelmatig kruiend ijs. Kortom, onbehagen blijkt een prikkelend onderwerp voor vernieuwend historisch onderzoek te zijn en de impliciete oproep in de inleiding om het onderzoek naar dit onderwerp uit te breiden, wordt dan ook van harte gesteund.

Johan Joor, Amsterdam

Brecht Deseure, *Onhoudbaar verleden. Geschiedenis als politiek instrument tijdens de Franse periode in België* (Dissertatie Universiteit Antwerpen 2011; Leuven: Universitaire Pers Leuven, 2014, 424 pp., ISBN 978 90 5867 983 3).

De geschiedschrijving van België concentreert zich doorgaans op de periode na 1830, toen België een onafhankelijke natiestaat werd. De verheerlijking van het nationale verleden vierde toen hoogtij, waarbij met name op roemrijke episodes uit de middeleeuwen werd teruggegrepen. Maar welke rol speelde het verleden in de periode daarvoor, bijvoorbeeld tijdens de Franse ‘bezettingsjaren’? De Franse revolutie staat bekend als een tijdvak waarin radicaal met het verleden werd gebroken: de nieuwe bewindhebbers vernietigden tal van historische monumenten en symbolen, om daar andere voor in de plaats te stellen. Het staat buiten kijf dat de Franse revolutie met een grote vernieuwings- en vernietigingsdrang gepaard ging, maar hoe radicaal was de breuk met het verleden en hoe duurzaam?

Het zijn vragen die aan bod komen in het proefschrift waarop Brecht Deseure in 2011 aan de Universiteit van Antwerpen promoveerde, en waarvan onlangs een handelseditie is verschenen. In het boek, getiteld *Onhoudbaar verleden*, staat de politieke omgang met het verleden tijdens de Franse periode in België centraal ofwel de jaren 1792-1814. De centrale these luidt dat het verleden voor de Franse overheden veel bruikbaar was dan doorgaans wordt aangenomen. Ze waren er niet louter op uit om sporen uit het verleden te wissen, maar gebruikten tal van elementen uit het lokale en nationale verleden om hun beleid te legitimeren. Oude symbolen werden weliswaar vervangen door nieuwe, maar er was ook sprake van creatieve integratie en aanpassing aan de eigentijdse omstandigheden.

Het boek kent een heldere, chronologische opbouw. Achtereenvolgens bespreekt Deseure de jaren 1792-1794 (de eerste Franse ‘bezetting’), 1794-1799 (de tweede ‘bezetting’ en het Directorat) en 1799-1814 (het napoleontische bewind). Voor elke periode onderzoekt Deseure welke rol het verleden speelde in redevoeringen, publicaties, proclamaties en andere politieke symbolen van de machthebbers, zoals gebouwen en standbeelden. Hij richt zich op twee steden, Antwerpen en Brussel, en gaat na hoe lokale bestuurders de Franse geschiedenispolitiek toepasten. Recent werk van Martin Conway en Peter Romijn over twintigste-eeuwse bezettingsregimes en de vele studies van Annie Jourdan vormen daarbij een belangrijke inspiratiebron. In navolging van de

laatstgenoemde hanteert Deseure het begrip 'cultuurtransfer' om te benadrukken dat er niet louter sprake was van eenzijdige oplegging door de nieuwe bestuurders, maar van aanpassing, beïnvloeding en integratie van oude en nieuwe beelden.

Het lokale, stedelijke perspectief werkt zeer verhelderend. Een fraaie casus vormt de Antwerpse Scheldepolitiek. In 1792 werd de heropening van de Schelde verdedigd op basis van de revolutionaire ideologie: het herstellen van de open vaart en handelsvrijheid sloten goed aan bij de nieuwe idealen. Daarbij werd teruggegrepen op de zestiende-eeuwse Antwerpse historie, toen de Schelde aan de basis van de rijkdom van de stad lag. Hetzelfde gebeurde opnieuw in 1795, toen de Schelde na een korte sluiting opnieuw werd opengesteld. De Franse autoriteiten presenteerden die gebeurtenissen niet als een breuk met het verleden, maar trokken parallellen met het verleden om hun beleid te verdedigen. Een ander voorbeeld is de opname van historische elementen uit de oude Antwerpse Ommegang bij revolutionaire stoeten, zoals de wagen van de Reus. Dit was een kolossaal beeld, gemaakt in 1534, van een zittende veldheer. Het beeld herinnerde aan het monarchale verleden, maar de Franse bestuurders gaven het beeld een Romeinse aankleding en verzoenden het zo met de nieuwe republikeinse idealen.

Deseure besteedt verder aandacht aan de redevoeringen die in Antwerpse en Brusselse democratische clubs werden gehouden in de jaren 1792-1794. Deze getuigen van wederzijdse beïnvloeding tussen het Franse en Brabantse vrijheidsdiscours: de radicale democraten wezen op de aloude vrijheidsliefde van de Belgen en zagen de zestiende-eeuwse Opstand als een belangrijk moment in die bevrijdingsgeschiedenis. Ook ontsponnen zich heftige discussies rondom de vernietiging van het standbeeld van de landvoogd Karel van Lotharingen op het Koningsplein, waarbij de radicalen lijnrecht tegenover de meer gematigden kwamen te staan.

Ging het in de periode tot 1799 vooral om het spanningsveld tussen vernietiging en behoud van oude symbolen, na de installatie van Napoleon als eerste consul sloeg het beleid om. Geschiedenis werd nu juist een belangrijk onderdeel van de officiële machtspolitiek: het nationale verleden werd gerehabiliteerd en officieel gepropageerd. Dat blijkt ook uit de hernieuwde aanwezigheid van het verleden bij Antwerpse en Brusselse evenementen. Toen Napoleon deze steden met een bezoek vereerde, zochten lokale bestuurders doelbewust de vergelijking met vorstelijke bezoeken van het *ancien régime*. In Brussel kreeg hij conform de eeuwenoude traditie erewijn aangeboden en in de feestelijke stoeten werd verwezen naar gebeurtenissen uit Oostenrijks-Habsburgse tijd. Een lokale bestuurder stelde dat grootse momenten uit de Belgische geschiedenis gekenmerkt werden door uitzonderlijke vorsten, zoals Caesar, Karel de Grote, Karel V en Napoleon. De vergelijking met Karel V kwam het vaakst voor om de heerschappij van Napoleon over de Zuidelijke Nederlanden te legitimeren.

Deseure weet overtuigend aan te tonen dat het verleden herhaaldelijk door Franse overheden werd ingezet om hun macht te legitimeren, met name tijdens het tweede 'bezettingsregime' en de napoleontische jaren. De vraag is echter of hij ook genoeg munitie weet aan te voeren om het bestaande beeld van de antihistorische revolutiejaren

omver te werpen. De casussen zijn treffend gekozen en gedetailleerd uitgewerkt, maar het aantal voorbeelden blijft beperkt en is ingebed in lange voor- en nabeschouwingen. Daarbij komt dat grote delen uit het Belgische verleden helemaal uit beeld verdwenen – een onderwerp dat in deze context beslist meer aandacht had verdiend (de zogenaamde ‘politics of forgetting’). Als het boek iets laat zien, dan is het wel hoe groot het verschil tussen de eerste twee ‘bezettingsregimes’ en dat van Napoleon was. Daarmee lijkt deze studie het bestaande beeld van de antihistorische revolutiejaren eerder te bevestigen dan te ontcrachten. Deseure wijst er terecht op dat er de nodige nuances in dat beeld zijn aan te brengen, maar de breuk met het verleden springt nog altijd meer in het oog dan de continuïteit.

De verdienste van deze studie ligt dan ook vooral op een ander vlak. Deseure verdiept zich in een tijdsgewricht dat tot dusver sterk onderbelicht is gebleven in de wordingsgeschiedenis van België, maar wel zeer vormend is geweest voor latere periodes. Hij laat bovendien fraai zien dat er een voortdurend spanningsveld tussen het buitenlandse regime en de lokale politiek bestond, en dat het niet louter om een proces van annexatie ging, maar ook om wederzijdse beïnvloeding en adaptie. Al bij al ligt er een zeer waardevolle en goed gedocumenteerde bijdrage aan de historiografie van België, waar toekomstige onderzoekers volop van kunnen profiteren. Dat profijt zou overigens nog groter zijn geweest als er aan het boek een register was toegevoegd, al was het maar om de verwijzingen naar belangrijke figuren uit de Belgische herinneringscultus sneller te kunnen vinden, zoals Jeanne d’Arc, Maria van Bourgondië, Karel de Grote en Karel V.

Lotte Jensen, Radboud Universiteit Nijmegen

Roelof van Gelder, ***Naar het aards paradijs. Het rusteloze leven van Jacob Roggeveen, ontdekker van Paaseiland (1659-1729)*** (Amsterdam: Balans, 2012, 335 pp., ISBN 978 94 600 3573 9).

Jacob Roggeveen was an unusual explorer. Trained as a jurist and best-known in his day as a promoter of libertine religious beliefs, this former inhabitant of Middelburg at age sixty-two convinced the *West-Indische Compagnie* (WIC) to entrust him with the command over a fleet of three ships destined to discover the imaginary *Terra Australis Incognita*. Despite stumbling upon the most remote part of the inhabited world – the previously unknown Easter Island (Rapa Nui) – the expedition of 1721-1723 fell miserably short of expectations. Consequently, Roggeveen failed to establish himself as a famous South Seas navigator along the likes of Magellan, Drake, Quirós, Schouten and Le Maire. That his long life and ill-fated mission are nonetheless well worth recounting is amply shown by Roelof van Gelder's *Naar het aards paradijs*. While Roggeveen's voyage takes centre stage in the latter half of the book (chapters 10-20), the first one hundred and fifty pages (chapters 1-9) situate his career against the background of social and religious life in the Dutch Republic around the turn of the eighteenth century. This 'life and times' approach has resulted in a rich and stimulating account that will be warmly welcomed by the general reader. At the same time, specialists will find much of use in this meticulously researched and well-written book.

In chapters 1 to 9, Van Gelder successively discusses the early history of exploration in the South Pacific; the career of Roggeveen's father Arent; Jacob Roggeveen's youth in Middelburg and first short stint in Batavia; the major political and religious disputes that shook late seventeenth-century Zeeland; Roggeveen's troubled career as a member of Batavia's Council of Justice; and finally his involvement in religious controversy after his return in Middelburg, on account of which he was expelled in 1719. The book's most original contribution is its reconstruction of Roggeveen's interaction with a diverse network of freethinkers and the ensuing quarrels with orthodox ministers of the Reformed church. The author relates how, after an early flirt with Spinozism, Roggeveen was to become a life-long adherent of the dissident theologian Pontiaan van Hattem. For circa half a century (1690-1740), this charismatic figure and his followers remained prime targets for censure by church councils, the various Zeeland classes, and civil authorities in Zeeland and beyond. Roggeveen would assume a leading role in the

dissemination of Van Hattem's ideas with his publication in four volumes of the latter's scattered writings, entitled *Den Val van 's werelts afgod* (1718-1727). Based on the venomous pamphlet war he waged with the Middelburg minister Carolus Tuinman as well as his inflexible comportment in VOC service, Roggeveen is presented to the reader as a stubborn, quarrelsome, and at times intractable personality.

Fans of the travel genre are well served by the second half of *Naar het aards paradijs*. Closely following the manuscript journals and printed accounts pertaining to Roggeveen's expedition, Van Gelder's narration of events reads like a classic adventure story. Albeit comparatively understudied, the voyage of the *Arend*, *Tienhoven*, and *Afrikaanse Galei* has certainly been written about before. The sizeable collection of relevant documents published by the *Linschoten Vereeniging* in 1911 remains indispensable to researchers, while Anglophone scholars can turn to Andrew Sharp's translation of Roggeveen's journal. In recounting the circumstances that led to the European discovery of Easter Island on 7 April 1722, the principal value of the present book lies therefore not in uncovering virgin territory, but in introducing largely known facts to a wider readership in a lively narrative form. Highlights include the pieces of anecdotal evidence that intersperse the account. They relate the experiences of individuals such as the sailor Martinus van Gelder, who was abandoned at São Sebastião for violence committed on board, and helmsman Steven de Wit, who was nearly stung to death when intoxicated by Brazilian sugarcane brandy (presumably *cachaça*). Finally, Van Gelder also vividly brings to life the ever more desperate conditions which the dwindling crews suffered when crossing the Pacific.

Writing an accessible book for a broad audience, Van Gelder has had to make several concessions. His bibliography and endnotes are slim, and historiographical discussion is largely omitted. The absence of an introduction and conclusion (the book has a prologue and epilogue instead) perhaps illustrates best that *Naar het aards paradijs* above all has a story to tell, not an argument to make. While the choices are understandable, it does mean that opportunities for furthering historical debate are missed. For instance, in discussing Roggeveen's intellectual environment the author makes ample mention of thinkers such as Spinoza or Balthasar Bekker, thus suggesting links between his subject of study and the so-called Radical Enlightenment. Yet only very summarily is the role of the hattemists in this wider movement addressed (301), and indeed any engagement with the work of Jonathan Israel or his critics is lacking. Likewise, more could have been made of the Dutch encounter with the indigenous inhabitants of Easter Island. For example, Van Gelder's speculation that the Rapa Nui perceived the Europeans as divine creatures (218) would have gained more depth when situated against the contesting anthropological views on this issue (Sahlins-Obeyesekere debate). Overall, the author chooses to downplay the problematic nature of first contacts and their representation in European sources, stressing admiration rather than contempt as characteristic of Dutch responses (221, 256). Such a reading sits uneasily with Roggeveen's hacking into one of the sacred Easter Island statues, or the violence

perpetrated upon landing. Elsewhere, Van Gelder uncritically accepts the corporal Karl Friedrich Behrens' claims about Pacific Islanders' sexual promiscuity (222, 241), despite not only an abundance of critical scholarship about the European projection of sexual desire onto 'native' women, but also his own admission that Behrens' published journal was adorned with invented sensational details (202). Ultimately, these points of criticism do not diminish the fact that Van Gelder has succeeded in writing a masterful account about a fascinating figure.

Guido van Meersbergen, University of Amsterdam

Jaap Jacobs, Louis H. Roper (eds.), ***The Worlds of the Seventeenth-Century Hudson Valley*** (New York: SUNY Press, 2014, xi + 265 pp., ISBN 978 1 4384 5099 5).

Within the flourishing field of Atlantic History, most studies from the past decades focus on the position of a particular nation within the Atlantic world. The historiographical emphasis on the various Atlantic empires, such as the English or the Spanish, has resulted in invaluable studies. Even though Atlanticists agree that Atlantic History is also in need of studies from a transnational point of view, there are relatively few studies that transcend the perspective of one European nation. Taking a geographical area as unit of analysis is a possible way of overcoming national limitations. By analyzing the development of young colonial societies in the Hudson Valley, *The Worlds of the Seventeenth-Century Hudson Valley* has the potential to do just that.

The collection of articles originates from a symposium on ‘Henry Hudson, New Netherland, and Atlantic History’, organized as part of the four-hundredth anniversary commemorations of Hudson’s arrival in the Hudson River. This West India Company expedition led to the establishment of the Dutch colony of New Netherland and its main settlement New Amsterdam – present day New York. The papers presented by experts in the field of New Netherland and early American history are now published with the goal to ‘provide teachers and others interested in this period of the region’s past with an in-depth introduction and ready reference to the issues involved in the expansion of European interests to the Hudson River and the colonization of its environs’ (ix).

The volume is divided into four parts, of which the first focuses on the ‘European Worlds’. The articles describe the general history of the Dutch and the English Empires in the seventeenth century, and the available cartographic knowledge during the time that Henry Hudson set out for his now famous exploration in 1609. This part is particularly useful for readers who are unfamiliar with either the Dutch or the English seventeenth-century context. The volume’s next part focuses on ‘American Worlds’, with an emphasis on European-indigenous encounters in New Netherland’s early decades. Starting with an introduction on the Dutch and English colonization of the area, the articles illustrate especially how the lives and societies of indigenous peoples changed because of their dealings with European traders, and how they in return impacted the development of European settlements and colonial economies. The second half of the volume is concerned with the development of the colonies on the one hand and with the position

of those colonies within the wider Atlantic World on the other. While the third part's contributions on the colonies focus on the European character of these colonies, the final part of the book returns to the indigenous perspective and adds to this by valuable insights on the position of African slaves in New Netherland.

This volume is a successful introduction to many themes related to New Netherland history from an Atlantic perspective. The articles are varied yet thematically coherent, and most provide an abundance of references for further reading, particularly to secondary literature. However, *The Worlds of the Seventeenth-Century Hudson Valley* does not entirely fulfill the expectations this title raises, as the emphasis of the articles is on New Netherland in the first half of the seventeenth century. The transition from New Amsterdam to New York in 1664 and its consequences for the Hudson Valley feature only modestly in the volume, specifically in the article of Timothy Shannon on 'The Hudson Valley in an Atlantic Context'. Given the occasion on which the authors of this volume presented their research, the focus on the early seventeenth century is understandable. The results are broad-ranged and well informed. Nevertheless, through this focus on New Netherland the content of the articles is predominantly oriented on the position of one colonizing nation – the Dutch – in relation to their new environment and the peoples they met here. Extending the period of focus to include the English possession of New Netherland more explicitly would have given the opportunity to investigate how much a specific environment influenced the development of a European colony. This could have led to the question how much was uniquely Dutch about this particular colony.

The inclusion in this volume of a concise article on the French Empire by Leslie Choquette demonstrates the potential benefits of a transnational comparative approach. The Dutch are traditionally known as a people that stood out among other European colonizers in the Atlantic. They were traders rather than colonizers, who attracted only few settlers in their American territories. Choquette's comparison of New Netherland with scholarship on the French activities in Canada raises the question whether this was a characteristic specific to the Dutch. The French in Canada needed only few European settlers as long as they concentrated on trade with the indigenous population. Their settlements were accordingly small. Only when their relations with the indigenous peoples soured, more French laborers were necessary and the French presence expanded significantly. This article shows how important it is to investigate more than specific national characteristics for explaining the development of the Dutch settlements in the Atlantic.

When considered from the perspective of studies on New Netherland, this book provides an important contribution to this literature by including articles that explicitly aim to incorporate the role of indigenous and African peoples in the development of the colony. Studies on New Netherland often focus on Dutch or European interactions in the colony. This volume brings together that scholarship with authors who show that the Europeans were only some of the people that shaped the development of the Hudson Valley. It thus successfully places New Netherland in an Atlantic context. That makes this

volume a valuable addition to the available studies on the colony that resulted from Hudson's explorations.

Suze Zijlstra, University of Amsterdam

Els Kloek, ***Kenau en Magdalena. Vrouwen in de Tachtigjarige Oorlog*** (Nijmegen: Vantilt, 2014, 344 pp., ISBN 978 94 6004 158 7).

Kenau en Magdalena, het nieuwste project van historica Els Kloek, is een samenvatting van en aanvulling op haar eigen werk over deze twee heldinnen uit de Nederlandse geschiedenis. Het is geschreven naar aanleiding van de speelfilm *Kenau*, die het verhaal vertelt van deze heldin van het beleg van Haarlem in 1572. Magdalena Moons, de vrouw die Spaanse legerleider Francisco Valdez in 1574 overhaalde Leiden niet aan te vallen, speelt een bijrol in deze film. Dit bijzonder vormgegeven boek is echter bovenal een verslag van een zoektocht naar de rol van vrouwen tijdens de gruwelijke burgeroorlog die het begin van de Nederlandse Opstand kenmerkte. Kenau en Magdalena spelen hierin belangrijke bijrollen, zij zijn voorbeelden van vrouwen tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Kenau en Magdalena bestaat uit drie helder geschreven delen. In het eerste deel staat 'oorlog' centraal en stelt Kloek de vraag hoe vrouwen tot nu toe zijn bestudeerd als onderdeel van de vroegmoderne oorlogsvoering. In vier hoofdstukken beschrijft zij de rol van seks en sekse tijdens oorlog en het begin van de Nederlandse Opstand. In plaats van het samenvatten van de bestaande, recente literatuur over de Opstand (bijvoorbeeld Simon Groenveld, *De Tachtigjarige Oorlog* (Zutphen 2008) en Petra Groen e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog, 1568-1648* (Amsterdam 2013)) richt Kloek zich, zoals de titel van haar boek aangeeft, meer op vrouwen. Zo gaat ze dieper in op ketterij, soldatenvrouwen, geweld tegen vrouwen en de verschillende landvoogdissen die de Nederlanden in de zestiende eeuw bestuurden. Hoewel ze toegeeft dat er nu meer aandacht onder militair historici is voor vrouwen, wil Kloek haar publiek vooral overtuigen dat vrouwen een grotere rol spelen in oorlogen dan tot nu toe is onderkend. Een nobele, maar niet altijd even geslaagde, zoektocht is het resultaat. Zo wil Kloek vrouwen enerzijds uit hun slachtofferrol halen, maar kan ze niet heen om de bronnen die juist het oorlogsgeweld tegen vrouwen benadrukken. Anderzijds wil ze aantonen dat vrouwen als Margaretha van Parma een belangrijke rol vervulden in de geschiedenis van de Opstand, maar juist de landvoogdes is altijd onderdeel geweest van de historiografie over de Opstand.

Het tweede deel gaat in op het leven van Kenau. Door te beweren dat er veel meer vrouwen dan mannen in de stad waren in 1572, stelt Kloek de bredere vraag of vrouwen nu wel of niet meevochten tegen het Spaanse leger buiten de stadspoorten tijdens het

beleg van Haarlem. Ze laat zich daarbij niet tegenhouden door een gebrek aan bronnenmateriaal, maar ze gebruikt het verhaal van Kenau om haar hypothese te ondersteunen: vrouwen speelden wellicht een grotere rol tijdens het beleg dan wij denken. Pas op pagina 156 begint Kloek aan de biografie van de Haarlemse weduwe. De titel *Kenau en Magdalena* dekt daarom niet helemaal de lading van het boek, het gaat bij Kloek vooral om vrouwen tijdens de Tachtigjarige Oorlog. Tot slot gaat de auteur in op de roem die Kenau verwierf, in ieder geval tot en met de negentiende eeuw. Op prenten, toneelstukken, lofdichten, romans en schilderijen werd Kenau vereeuwigd, maar haar reputatie liep steeds meer schade op. Wat had zij nu eigenlijk gedaan tijdens het beleg, en kunnen we dit wel bewijzen? Deze vragen kregen de overhand en, zoals Kloek terecht opmerkt, zorgden ervoor dat ‘sommigen zich zijn gaan afvragen of het hele verhaal van Kenau niet één grote mythe is’ (156).

Het deel over Kenau is een uitbreiding van het boekje *Kenau. De heldhaftige zakenvrouw uit Haarlem (1526-1588)* dat Kloek in 2001 publiceerde. Daarnaast dient het als de basis voor de speelfilm *Kenau*, die weer de aanleiding vormde tot het schrijven van dit boek. De romantisering van het verhaal van Kenau in een film ziet Kloek als een ‘opmerkelijke breuk met het dominante beeld van dit moment’ (8). Helaas vermeldt Kloek niet wie dit beeld dan uitdragen, want juist op dit moment ontstaat er een herwaardering voor helden en heldinnen zoals Kenau. De speelfilm is hier een voorbeeld van, maar ook in historisch onderzoek komt meer aandacht voor onderwerpen als herinnering en heldenverering (bijvoorbeeld Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008); Jori Zijlmans, ‘Pieter Adriaensz. van der Werf. Held van Leiden’, in: Joris van Eijnatten, Fred van Lieberg en Hans de Waardt (eds.), *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 130-143; Judith Pollmann, ‘Een “blij-eindend” treurspel. Herinneringen aan het beleg van Leiden, 1574-2011’, in: H. van Amersfoort e.a. (eds.) *Belaagd en belegerd* (Amsterdam 2011) 118-145). Kloek ziet het vervolgens als haar missie Kenau en Magdalena, ‘weer iets van hun heldinnenstatus terug te geven’ (8). Hierin is zij goed geslaagd. De feiten over de levens van de twee vrouwen worden aangevuld met een hoofdstuk over hun reputatie en roem in de eeuwen die volgden op hun heldendaden.

De rol van Magdalena Moons wordt verder uitgewerkt in het derde en laatste deel. Ook hier maakt Kloek gebruik van eerder onderzoek, namelijk haar mooie vondst van het document dat eindelijk bewees dat Magdalena wel degelijk was getrouwd met legeraanvoerder Francisco Valdez. Het stuk over Magdalena past qua vorm en inhoud goed bij de rest van het boek, maar het is in essentie een tweede voorbeeld van Kloeks punt over de rol van vrouwen tijdens de Opstand. Het deel omvat een beschrijving van het beleg van Leiden in 1574, een biografie van zowel Magdalena als Valdez en de roem van deze Haagse juffrouw. Kenau en Magdalena hebben veel gemeen; het zijn vrouwen, het zijn heldinnen en ze zijn onderdeel van de herinnering aan de Opstand. Bovendien hebben hun reputaties geleden onder de negentiende-eeuwse geschiedschrijving die zich

richtte op de officiële bronnen. De huidige aandacht voor zowel Magdalena als Kenau maakt echter veel goed.

Met *Kenau en Magdalena* levert Els Kloek opnieuw haar bijdrage aan de historiografie van vrouwen in de Nederlandse geschiedenis. Na het digitaal vrouwenlexicon en de succesvolle uitgave van *1001 vrouwen in de Nederlandse geschiedenis* (2013) is dit een goed geschreven boek waarin alle informatie over deze twee vrouwen en de rol van vrouwen in het begin van de Nederlandse Opstand samen komt. Zoals Kloek echter zelf al aangeeft in haar epiloog heeft ze zich in dit boek niet willen committeren aan een 'proces van selecteren en kort houden' (314). Het resultaat is een lijvig werk van meer dan 300 pagina's dat weliswaar interessant en helder is, maar minder goed past als aanvulling op de film *Kenau* waarmee Kloek het 'brede publiek' wil interesseren voor 'deze fascinerende episode' (8). Dit publiek was waarschijnlijk meer gebaat geweest bij twee korte biografieën, die waren vorm gegeven als een koffietafelboek. Desalniettemin is *Kenau en Magdalena* een boek dat voldoet aan de verwachtingen die de auteur haar publiek schetst: 'ik wil de lezers meenemen in mijn omzwervingen door archieven en vakliteratuur, op zoek naar antwoorden op al die vragen die zich aandienen in mijn speurtocht naar mythe en waarheid rond Kenau en Magdalena'.

Marianne Eekhout, Universiteit Leiden

Petra van Langen, **Muziek en religie. Katholieke musici en de confessionalisering van het Nederlandse muzikleven, 1850-1948** (Dissertatie Radboud Universiteit Nijmegen 2014; Hilversum: Verloren, 2014, 315 pp., ISBN 978 90 8704 460 2).

Muziek en religie is geschikter als naam van een encyclopedie of tijdschrift, dan als titel van een boek over een beperkt onderwerp, alleen Nederland en ook nog eens één denominatie betreffende. De ondertitel van het recentelijk verdedigde proefschrift van Petra van Langen geeft wat meer grip: *Katholieke musici en de confessionalisering van het Nederlandse muzikleven 1850-1948*. Maar ook dan is precisering nodig. Echt niet het hele Nederlandse muzikleven werd geconfessionaliseerd. Stel je voor! Wat is confessionalisering eigenlijk? In de woorden van godsdienstwetenschapper Marjet Derks: ‘Het streven van kerkelijke gezagsdragers om het gedrag en de mentaliteit van personen, groepen en instellingen volgens de eigen religieuze, sociale en moreel-zedelijke opvattingen te beïnvloeden’. In de praktijk kwam en komt het erop neer dat het kerkelijk gezag probeerde en probeert gelovigen te muilkorven en aan de leiband te leggen. Wat betreft de kerkmuziek deden de paus, bisschoppen en priesters dat met allerlei ge- en verboden. Vanaf het midden van de negentiende eeuw tot in feite de dag van vandaag.

Het *motu proprio*, de brief ‘eigener beweging, van Paus Pius X (1903), ‘Tra le Sollecitudini’ (Onder de zorgen) is in dezen wel het belangrijkste document en Van Langen verwijst er terecht vaak naar. Het formuleerde de richtlijnen voor goede roomse kerkmuziek: ze moest dichtbij het gregoriaans blijven, dichtbij de zestiende-eeuwse polyfonie (met name voorbeelden volgen als Palestrina’s ‘Missa Papae Marcelli’ (1562)) en spaarzaam gebruik maken van voor-, tussen- en naspelen. Ook kwam er een ban op moeilijke akkoorden, moduleren (van de ene toonsoort naar de andere verhuizen), triolen en al te wufte invloeden van opera- en amusementsmuziek. Speciale muziekcommissies reisden door heel Nederland om de her en der aanwezige partituren te bestuderen en – eventueel – te vernietigen. Het was ondenkbaar dat men zich niet aan het *motu proprio* zou houden. De passages waarin wordt geschetst hoe de commissies wild en wreed te keer gingen, zijn wel de mooiste in het boek. Er valt hier ook veel te lachen! Graag had ik meer gelezen over de status van een *motu proprio*. Het is een pauselijke brief, en geen encycliek, want daarvoor is het onderwerp blijkbaar niet belangrijk genoeg. Er waren meer ‘*motu proprio*’s in de geschiedenis, nog recentelijk van Benedictus XV. Namen clerici, dirigenten en koorbesturen Pius’ instructies elders net zo serieus als in Nederland?

De hele tekst in een bijlage had overigens niet misstaan. De grote populariteit in de Nederlandse katholieke kerk van de muziek van de Italiaanse priester-componist Lorenzo Perosi (1872-1956) – persoonlijk vriend van paus Pius X en op zijn minst co-auteur van het *motu proprio* – al meer dan een eeuw en tot op de dag van vandaag – is intrigerend. Hoe komt het toch dat Perosi veel goede Nederlandse kerkmuziek heeft verdrongen, terwijl vriend en vijand het erover eens waren dat zijn muziek vaak op het randje van de kitsch balanceert (en er vaak zelfs overheen valt)?

Van Langens boek bestrijkt de periode 1850-1950. Het midden van de negentiende eeuw is een mooi begin: in 1853 immers werd in Nederland de bisschoppelijke hiërarchie hersteld en mochten en konden rooms-katholieken zich weer pront manifesteren in het openbare, maatschappelijke leven (met eigen kerken en eigen scholen die ook als zodanig herkenbaar waren). Die bevrijding bleef ook voor de kerkmuziek niet zonder consequenties. Aan het einde van de beschreven periode staan de rumoerige studiedagen van de St.-Gregoriusvereniging van 29 maart-1 april 1948. Toen uitten kerkmusici en kerkzangers voor het eerst openlijk kritiek op de klerikale structuur van de Gregoriusvereniging. De oprichting van genoemde vereniging (1878) was een belangrijk moment geweest in de confessionalisering van de katholieke kerkmuziek. Geestelijken hadden binnen de vereniging lang de toon gezet, maar daaraan werd nu getornd. Helaas blijft bij Van Langen een gedegen bespreking van wat er op die dagen in 1948 naar voren werd gebracht achterwege. Wie voerde het woord? Wat was de reactie van de clerus en wat veranderde er? Maar was 1948 inderdaad een waterscheiding? Het blijft allemaal in het vage en daardoor hangt helaas ook het einde van het boek in de lucht. Waarom 1948 gekozen en niet een later jaar? Dat moet Van Langen nog maar eens uitleggen in een populaire versie van haar proefschrift. Zij zou wat mij betreft de ontwikkelingen tot en met de dag van vandaag mogen doortrekken. En dan ook de teloorgang van de Latijnstalige kerkmuziek, het gregoriaans en de opkomst van de Nederlandstalige kerkmuziek in de jaren zestig beschrijven. De beatmissen! En wat te denken van de ondergang van ook de Nederlandstalige kerkmuziek ten gevolge van de nieuwe orthodoxe wind die is gaan waaien...? De St.-Gregoriusvereniging bestaat anno 2015 nog steeds. Wat vermag ze of probeert ze nog in een landschap waarin kerk en kerkmuziek welhaast zijn verworpen tot relict? Hoe verhoudt zich dat tot de oorspronkelijke doelstellingen? Enig oog voor actualiteit – of de achterhoedegevechten die daarvoor doorgaan – zou welkom zijn: hoe zit het met het recente verbod op verschillende oude kerstliederen en Oosterhuis-liederen? Waarom zingen koren nog steeds die sentimentele Perosi-missen? Omdat ze zo makkelijk zijn? Nestgeur? Aan wiens leiband lopen katholieke kerkmusici tegenwoordig? Wel zeker niet aan die van paus Franciscus. Laat hij eens een opwekkend *motu proprio* uitvaardigen.

Jurjen Vis, Amsterdam

Karin van Leeuwen, ***Uit het spoor van Thorbecke. Grondwetsherziening en staatsvernieuwing in naoorlogs Nederland (1945-1983)*** (Dissertatie Nijmegen 2013; Amsterdam: Boom, 2013, 304 pp., ISBN 978 94 6105 759 4).

Het heeft iets paradoxaals: Karin van Leeuwen wil in haar dissertatie laten zien dat belang en betekenis van de grondwet voor het functioneren (en het begrip) van de democratische staat zijn afgenomen en tegelijkertijd staan de diverse grondwetten en grondwetsherzieningen vanaf 1798 sterker dan ooit in de belangstelling. Het onderzoek van Van Leeuwen is mogelijk gemaakt door de ontsluiting van het archiefmateriaal van de grondwetscommissies uit de periode 1883-1983 (<http://resources.huygens.knaw.nl/grondwetscommissies>). In haar studie staat de naoorlogse periode tot 1983 centraal.

De kern van haar betoog is dat het debat over de grondwet allengs ‘uit het spoor van Thorbecke’ is geraakt. Hiermee doelt zij op het inzetten van de grondwet om maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen. Begin twintigste eeuw betoogde de Groningse hoogleraar H. Krabbe dat de grondwet inmiddels een blok aan het staatkundige been was geworden. Door de zware herzieningseisen werd de institutionele aanpassing aan de ontwikkelingen van de democratische samenleving belemmerd. Ook volgens zijn tegenstander A.A.H. Struycken werd het belang van de grondwet kleiner naarmate de rol van de samenleving toenam, maar de grondwet bleef in zijn visie toch de grondvorm die de historische ontwikkeling van de staat uitdrukte.

Deze twee benaderingen blijven herkenbaar in de door Van Leeuwen bestudeerde debatten. De Krabbe-lijn is terug te zien in de aanbevelingen van de door Drees ingestelde commissie-Van Schaik, en nog sterker in een door Toxopeus ingestelde ambtelijke werkgroep. Deze bracht in 1966 een *Proeve van een nieuwe grondwet* uit waarin de grondwet vooral een document van grondrechten werd en onder andere de inrichting van gemeente en provincie buiten de grondwet werd geplaatst. Dat laatste voorstel haalde het niet aangezien aantasting van het ‘Huis van Thorbecke’ werd gevreesd: de gedecentraliseerde eenheidsstaat. Ook in de commissie-Cals/Donner overheerste een neiging tot deconstitutionalisering. De nadruk kwam te liggen op de grondrechten waaraan nu sociale grondrechten moesten worden toegevoegd – die echter al deel uitmaakten van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Maar: van zelfs een beperkt toetsingsrecht bij de rechter kwam het niet. Het

sluitstuk was de herziening van 1983: een ingrijpende modernisering van de tekst, geen staatkundige vernieuwingen en vooral: een manifest van klassieke en sociale grondrechten.

Deze inhoudelijk beperkte redactie was een teleurstelling voor degenen die meer hadden verwacht van een grondwetsherziening. Kritiek op het functioneren van de parlementaire democratie leidde in de kringen van D66 en Nieuw Links tot voorstellen tot staatkundige vernieuwing – in de lijn van Thorbecke-Struycken. In de commissie-Cals/Donner ontbrak het aan een dergelijk *sense of urgency*. Spreekbuis van de commissie, A.M. Donner, had het volste vertrouwen in het functioneren en aanpassingsvermogen van het bestel. In diens visie was er geen toename van een kloof tussen politiek en burger in de door partij-oligarchieën bepaald systeem.

In haar analyse problematiseert Van Leeuwen de visie van Donner cum suis nauwelijks. De door hem verwoorde constitutionele opvattingen worden niet besproken in de *politiek-culturele context* van bijvoorbeeld de confessionele machtsvorming in het bestel van 1848(-1917) – wat wel de pretentie van de studie is. Het begrip politieke cultuur wordt in veel recente studies overigens een stoplap. Zicht op politieke cultuur van de verschillende ‘zuilen’ krijgt de lezer in dit overzicht van opvattingen over constitutie niet. Verder wreekt zich dat Van Leeuwen een verkort historisch perspectief hanteert als het gaat om de doorwerking van negentiende-eeuwse constitutionele uitgangspunten. Tot ‘het spoor van Thorbecke’ behoort een zekere onafhankelijkheid van de volksvertegenwoordiging en dus de volksvertegenwoordiger die volgens de grondwet zonder last zijn stem kon uitbrengen. Rond 1900 werd de politieke cultuur steeds sterker bepaald door partijen met als gevolg dat de positie van afzonderlijke Kamerleden veranderde. De band tussen kiezer en gekozene verzwakte. Ideologische banden kwamen hiervoor in de plaats. Cort van der Linden hoopte met de grondwetswijziging van 1917 – de invoering van evenredige vertegenwoordiging – de macht van de politieke partijen tegen te gaan door meer macht bij het volk te leggen. In het interbellum nam echter de betekenis van coalitiepolitiek verder toe, maar: er bleef een onderlaag van kritiek bestaan op het partijstelsel zoals zich dat in het systeem van 1848 had genesteld (zie onder andere de dissertatie van Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (2005)). Dat gold ook voor de werking van het dualisme tussen regering en Staten-Generaal. In het doctrinair-liberale systeem van Thorbecke werd dit gewaarborgd door het recht van de Koning om ministers te benoemen. Eind negentiende eeuw werd dit een formaliteit en maakten feitelijk de partijelites uit wie er minister werd. In de analyse van Van Mierlo cum suis werd de erosie van ideologieën in de democratische samenleving als uitgangspunt genomen. In feite werd aangesloten bij de negentiende-eeuwse meer op personen geënte politieke cultuur. Dientengevolge werden herstel van het districtenstelsel en invoering van de gekozen minister-president bepleit. De kiezer moest meer directe invloed krijgen op zowel de afvaardiging als de samenstelling van de uitvoerende macht.

Zoals bekend hebben de staatkundige vernieuwingsvoorstellen van de jaren zestig, zeventig nauwelijks iets opgeleverd, ook al zetten de ontideologisering en individualisering van het electoraat zich voort. Juist hier ontbreekt een breder politiek-cultureel perspectief. De teneur van het betoog van Van Leeuwen is dat deze vernieuwingsvoorstellen teruggaan op een verouderd beeld van de rol van de grondwet – het spoor van Thorbecke. De politieke cultuur vernieuwt zich inmiddels langs informelere lijnen. In een nabeschouwing staat zij wel kort stil bij de Fortuyn-revolte, de nationale conventie en het nee tegen de Europese grondwet, waarin de grondwet tot verrassing van velen ineens weer een sterke politieke lading kreeg. Toch een spoor van Thorbecke?

Dit brengt mij op mijn belangrijkste bezwaar, niet tegen haar op zichzelf interessante onderzoek naar het bonte palet van opvattingen over de constitutie, maar tegen de conceptionele inbedding van het betoog. Het denken over de rol van de grondwet was bij negentiende-eeuwse denkers – onder wie Thorbecke – veel genuanceerder. In een historisch-evolutionair perspectief kon een grondwet inmiddels zodanig zijn ingeburgerd dat de tekst nauwelijks nog een rol speelde in de politieke cultuur. Ook kon er een spanning ontstaan tussen politieke praktijken en de grondwet, zodanig dat een herziening noodzakelijk werd om de positie van de staatsinstellingen te (her-)bevestigen. Niet iedere tijd is in een dergelijke visie een ‘constitutionele tijd’. Maar: onderdeel van het politieke spoor sinds de Franse Revolutie was volgens deze denkers wel dat de verhoudingen tussen regering, volksvertegenwoordiging, kiezers en instituties uiteindelijk een grondwettelijk anker behoeven om willekeur, machtsmisbruik, elitebestuur, vervaging van de scheiding der machten, aantasting van de rechten van de burger te voorkomen. Interessant in dit verband is dat de ontwikkeling van de EU recent een ‘constitutionele spanning’ genereerde, een moment waarop de verhouding tussen burgers en Europese staatsinstellingen kritiek werd. Dit was toch echt ‘een spoor van Thorbecke’: ook informele staatvorming leidt onvermijdelijk tot een constitutioneel moment.

Jan Drentje, Ernst Kossmann Instituut, RUG

Randall Lesaffer (ed.), ***The Twelve Years Truce (1609): Peace, Truce, War and Law in the Low Countries at the Turn of the 17th Century*** (Studies in the History of International Law 6; Leiden, Boston: Brill, 2014, ix + 297 pp., ISBN 978 90 04 27491 4).

This collection consists of thirteen essays covering a wide variety of topics relating more or less directly to the Twelve Years Truce, ranging from the revolution in tactics by the Dutch army to the unfortunate consequences for the Malayan kingdom of Johor of the signing of the truce in Europe. As is suggested by the inclusion of a reference to law in the title, a legal perspective provides some unity of approach, despite the variety of subject matter. This orientation is often refreshing, at least for the less legally-minded, particularly as the historiography of the Truce has tended to run on rather settled lines, with few new questions being asked let alone answered. On the other hand, for those not familiar with the rather specialised vocabulary often involved, this approach can prove somewhat disconcerting at times. For example, in her contribution Alicia Esteban Estríngana uses the term ‘sovereignty’ with reference to the attempt by Philip III to ease the way to a settlement with the rebellious provinces by transferring power to the archdukes. Yet she also makes clear the distinctly limited nature of the *dominium* conferred at this time, which at first sight seems contradictory. Such a limited authority does not sound like sovereignty at all, at least as the term is normally understood by historians.

However, it soon becomes clear that one of the major messages of this volume is the fluidity of meaning of such terms at this time. Evidently Bodin’s understanding of sovereignty had not yet taken firm hold in contemporary legal and constitutional thinking, which is hardly surprising in a discipline so deeply rooted in ideas and precedents from the rather more distant past. (However, the attempt by George Martyn to argue that the archdukes can be considered to have possessed real sovereignty by making a distinction between internal and external sovereignty might seem to be stretching the possible limits of the term’s meaning a little too far.) Such a pervasive lack of clarity had important practical effects, as it would seem that it was this very ambiguity of constitutional language which made the treaty of Antwerp possible despite the apparently incompatible positions of the main parties. The final text of the treaty exploited the uncertain definition of key terms so that both sides could interpret the agreement in ways they found acceptable. While the Dutch could regard the text as constituting a recognition of

their independence, the other side could argue that they had made no such unambiguous concession. Indeed, Estríngana argues that Philip III in any case could not have legally alienated the crown's *dominium* over the rebel territories, even if he had wished to do so. (The question how it nevertheless did prove possible at Münster less than thirty years later is not considered here.)

A further complication in theory, and possibly in practice as well, was that it was not at all clear just what a truce was. As the essay by the editor, Erik-Jan Broers and Johanna Waelkens points out, technical terms with a suitable classical ancestry existed – *indutiae*, *treuga* – for a situation somewhere between war and peace, but there was no agreement among theorists as to its precise nature. It was clearly more than a simple cease-fire, but equally clearly not a full peace, and this uncertainty led to at least some practical problems, such as whether a new declaration of war was required at the end of a truce. (In the event the Spanish resumed hostilities in 1621 without any such formal declaration.) The uncertainties surrounding the term are also central to the essay by Bernd Klesmann on peace and truce treaties in relation to the idea of *bellum justum*. The discussion by Beatrix Jacobs of what was meant when the treaty of Antwerp referred to the States General as free lands, provinces and states, whereas in the treaty of Münster they were called 'free and sovereign', reveals a similar lack of precise definition. It was, perhaps deliberately, left unclear in both cases whether this implied that the States General were sovereign or that the Dutch Republic was free but with sovereignty lying with its constituent provinces. That this was not simply a theoretical consideration was demonstrated dramatically in the crisis of 1618-1619, and was to remain a problem for the rest of the history of the Republic.

Among other contributions, Paul Brood compares the texts of the treaties of Antwerp and Münster and shows that there was a remarkable continuity between them, with the former requiring only minor emendations to become the basis for the latter. The way in which the problems concerning the contribution system were resolved at Antwerp is discussed by Tim Piceu, who suggests this laid the basis for the further development of the system during the Thirty Years War. Werner Thomas considers the effects of the Truce on the treatment of protestants in the South and argues that, despite the persistence of harsh laws, there was in practice an easing of persecution.

There is an irritating slip (10) when Adriaan Pauw is given the birth and death dates of his son of the same name, and the English of some contributions is a trifle eccentric though still intelligible. Such minor blemishes should not detract from what is overall an interesting and often thought-provoking collection.

J.L. Price, University of Hull

Esther Mijers, ***'News from the Republic of Letters': Scottish Students, Charles Mackie and the United Provinces, 1650-1750*** (Studies in Medieval and Reformation Traditions 161; Leiden, Boston: Brill, 2012, x + 223 pp., ISBN 978 90 04 210684).

Academic learning and university training were one of the main assets of the Dutch Golden Age, in the Dutch Republic itself with its high rate of schooling as well as in the eyes of foreign visitors and observers. Leiden University, in particular, was soon considered to be one of the most brilliant centers of scholarship of Europe. Foreigners travelling in Holland never failed to pay a visit to this academy, reputed as center of modern humanism, and whenever possible to attend a lecture in the humanities, law, medicine, or the sciences. Quite a lot of Leiden professors – such as Lipsius, Paeuw, Gomarus, Scaliger, Snellius, Gronovius, Noodt, Perizonius or Boerhaave – managed to attract a more structured audience and to constitute a full-fledged school of pupils swarming out over Europe. Ever since, the glamour of Leiden University has continued to mobilize the attention of foreign scholars, and there is an unparalleled number of publications on early modern Leiden professors. Yet, Leiden was not the only university of the Dutch Republic. In spite of being the first university foundation in the new state, it soon had to compete with others for the first place, which it conquered essentially due to a shrewd nomination and investment policy and the ascendancy and wealth of the province of Holland. Yet, internationally known scholars such as Voetius, Graevius or Bernoulli, to name only these three celebrities, taught elsewhere, and some great scholars in the Netherlands never taught at all, such as Grotius, Huygens, De Witt or Descartes, or only at the minor, illustrious schools, such as Pierre Bayle in Rotterdam and Jean Leclerc in Amsterdam.

Non-Dutch historians have often limited their interest in the Dutch Republic to Holland, and most foreign work on early modern Dutch science and scholarship focuses on Leiden alone. Esther Mijers' study on the Scottish experience of the Dutch universities and the Republic of Letters proves that they were wrong. In fact, two types of foreign students must be distinguished: on the one hand the hasty or passing traveler on his tour abroad, be it the Grand Tour or a simple educational journey, and on the other hand the student who 'went Dutch', attending Dutch university teaching for a more substantial period. For the latter category, the Dutch Republic functioned much more as a single, comprehensive clearing-house for modern science and scholarship. Even if Leiden

remained its logical center, the Republic of Letters covered the whole nation and was perceived in that sense by the foreigners who went beyond a quick and superficial city trip. Other universities like Franeker, Groningen and Utrecht, printing centers like Amsterdam and Rotterdam, and other instances of the Republic of Letters, like the homes of learned ministers or law-students and the refuge of exiled fellow-countrymen, played for them a major or at least a supplementary role in the Dutch experience.

Esther Mijers' study is a reworked PhD-thesis on Scottish students in the Dutch Republic, full of information taken from university sources as well as private papers and diaries, names of students and scholars, and references to a wealth of primary sources in Scotland. It forms an excellent illustration of the suggestion included in its title: for many foreign students the Dutch Republic was not only a wealthy state with self-conscious, well-schooled, and essentially Protestant burghers but as such it also embodied the ideal of the Republic of Letters. The demonstration of this implicit contention follows two lines. The first chapters sketch a general picture of the historiography, the relations between the Dutch Republic and Scotland, the presence of Scots in the United Provinces, the numbers of Scottish students between 1650 and 1750, the university curriculum, the Grand Tour (following a stay in the Dutch Republic), and finally the learned relations between Scotland and the United Provinces, in particular the book trade and the circulation of Dutch learning as a prerequisite of travel abroad. In all, 1525 young Scots matriculated in Dutch universities during those 100 years, of whom 1313 at Leiden, 121 at Utrecht (but the Utrecht matriculation register is notoriously incomplete), 52 at Groningen, and 39 at Franeker (Harderwijk has not been taken into account), peak periods of more than 20 matriculations a year being 1680-1700 and 1720-1730. Most students matriculated in law and medicine, surprisingly few in divinity, in spite of the confessional brotherhood between the Kirk and the Reformed Church of the two countries. Except Boerhaave's medical students, few of them obtained a degree in the United Provinces, for a variety of mostly matter-of-fact reasons. Scottish students could rely on an intricate network of Scots in the Dutch Republic, they found accommodation in inns and boarding-houses, and quite a lot of young Scots went to Holland for some form of apprenticeship. One of the interesting aspects of this study is the variety of relations, cultural and religious as well as economic and political, between the two countries that underpinned the exchange of learning. Intensive personal contacts with the Dutch themselves were however scarce, and few Scots learned to speak Dutch.

The other line of inquiry is a biographical one. Throughout the book, and more specifically in the last chapters, Esther Mijers documents and analyses, as an exemplification of her central theses, the particular career of Charles Mackie (1688-1770), who after his study at Groningen and Leiden as a tutor of a young Scottish aristocrat became the first professor of Universal History at Edinburgh University. He acted at the same time as an adviser for students wanting to 'go Dutch', as an active intermediary of the international Republic of Letters, and as an agent and importer of books from the continent, in particular from the *magasin de l'univers* that Holland had become for the

book trade in the eighteenth century. Nevertheless the career of this *polyhistor* also shows the limits of the Dutch experience for foreign students. By and by, the intellectual tradition of humanism that had ensured the international fame of Dutch university learning in the seventeenth century became obsolete and was substituted by the Enlightenment in the Scottish vein. In fact, around 1750 the Dutch connection came to an end. In all, this study is a welcome and novel addition to the huge body of literature on the early modern university network and the Republic of Letters. Besides, Dutch readers will learn a lot on the role of Scotland in the academic world and on the Scottish presence in the Dutch Republic, in Calvinist Zeeland (the Scottish Staple at Veere) and in the army of the States-General as well as in the huge Scottish commercial community at Rotterdam where at present the Scots Church is still alive.

Willem Frijhoff, Erasmus University Rotterdam

Djoeke van Netten, ***Koopman in kennis. De uitgever Willem Jansz Blaeu in de geleerde wereld (1571-1638)*** (Dissertatie Rijksuniversiteit Groningen 2012; Zutphen: Walburg Pers, 2014, 320 pp., ISBN 978 90 5730 879 6).

Dit boek betreft de handelseditie van een proefschrift over Blaeu senior, dat de man nu eens niet zozeer als maker van kaarten en globen wil neerzetten. In *Koopman in kennis* dient de uitgeversloopbaan van Blaeu, de wiskundig en sterrenkundig onderlegde *scientist-printer* (een term van Van Netten) met zijn drukbezochte boekwinkel in zeventiende-eeuws Amsterdam, als casus voor een onderzoek naar de betekenis van de drukpers en boekhandel voor de vroegmoderne natuurwetenschappen. Dit onderzoek is theoretisch geïnformeerd door literatuur over de infrastructuur van de wetenschappelijke revolutie: wetenschap is niet uitsluitend het product van Grote Denkers, maar komt ook tot stand in de praktische werkzaamheden van mensen als instrumentmakers, drukkers, boekhandelaren. Van Netten poneert het credo dat uitgevers beschouwd moeten worden als onmisbare kennisintermediairs. ‘Zij hebben wetenschap gemaakt’ lezen we (262), en: ‘Kennis wordt pas wetenschap als zij gecommuniceerd wordt’ (9).

Blaeu is vanwege zijn natuurwetenschappelijke expertise een extra interessante casus onder die intermediairs. Van deze uitgever mag je immers verwachten dat hij een inhoudelijke bijdrage kon leveren aan de kennisindustrie. Daarom koos Van Netten hem, en ze laat in haar boek zien of en hoe hij dat heeft gedaan. In het verlengde van haar probleemstelling schenkt zij veel aandacht aan de vraag in hoeverre commerciële motieven de inhoud van Blaeus fonds bepaalden. Aangezien haar *scientist-printer* geïnteresseerd was in de astronomie, gaat het in dit proefschrift in hoge mate over de vraag wat Blaeu deed met Copernicus. Ook wordt aangegeven wat Blaeus fonds zegt over de samenleving waarin zijn boeken tot stand kwamen: stapelmarkt Amsterdam was een informatiepakhuis, censuur was er nauwelijks, de humanistische universiteiten remden natuurwetenschappelijke innovatie af. Ergo: de bal lag bij culturele ondernemers als Blaeu.

De kern van Van Nettens onderzoek naar Blaeus uitgeversstrategieën bestaat uit een evaluatie van de boeken zelf. Blaeus bedrijfsarchief is niet overgeleverd, dus kasboeken ontbreken. Zelfs brieven zijn er nauwelijks. Uittalingen óver Blaeu in brieven en gedichten van derden, besproken in een uitvoerig hoofdstuk, bieden een klein

tegenwicht aan dit gemis. Haar onderzoek concentreert zich op drie specifieke onderdelen uit Blaeus fonds: zijn zeemansgidsen, zijn Copernicuseditie, en zijn uitgaven van werk van Adriaan Metius. Ze beschrijft de totstandkoming van al die boeken, hun inhoud en veel meer nog hun opzet. Ook vergelijkt ze de verschillende edities met elkaar, en tenslotte vergelijkt ze Blaeus uitgaven met uitgaven van dezelfde werken door andere uitgevers. 'In de Blaeu-historiografie heeft een fonds-overzicht tot nog toe ontbroken', merkt Van Netten op (39). Dat blijft voorlopig zo: ook haar boek bevat geen fondsoverzicht, ze verwijst de lezer naar de STCN, er is kennelijk geen sprake van een online Blaeu-bibliografie in opbouw. In plaats daarvan heeft Van Netten ander monnikenwerk verricht: een bibliografie van alle edities van de werken van Metius, de productiefste wis- en sterrenkundige in de eerste helft van de zeventiende eeuw.

De fondsonderdelen komen in drie achtereenvolgende hoofdstukken aan bod. In de rol van auteur annex uitgever gaf Blaeu in 1608 *Het licht der zee-vaert* uit: een zelfgeschreven, vaak herdrukte en herziene, goedverkopende zeemansgids. De kaarten in Blaeus gidsen waren steeds *up to date*. Maar Van Netten laat ook zien dat de gids een conservatieve samenvatting bood van toegepaste astronomie: de zeeman kon wat Blaeu betreft prima varen op het idee dat de zon om de aarde cirkelde. De ambitie achter de zeemangidsen blijkt een kwestie van 'u vraagt, wij draaien'. Toch was Blaeu overtuigd van Copernicus' gelijk. In de rol van uitgever verbreidde Blaeu in 1617 alsnog de Copernicaanse boodschap. De tekstbezorger was Mulerius, een niet-Copernicaanse onderwijsboer aan de Groningse universiteit; Blaeu bekostigde de houtsneden en de uitgave. Hij bracht de derde (!) volledige editie van Copernicus op de markt. De eerdere edities dateerden alweer uit 1543 en 1566. Blaeu maakte zich er niet gemakkelijk vanaf: zijn editie bevat meer geleerd commentaar en meer illustraties, die ten dienste van de lezer soms tweemaal zijn afgedrukt. In de zeventiende en achttiende eeuw moet Blaeus uitgave voor de meeste geleerden de enige beschikbare editie zijn geweest, stelt Van Netten, en ze wijst erop dat wetenschapshistorici zich ten onrechte hebben geconcentreerd op de vroegmoderne receptie van de editie uit 1543 en van Copernicus' manuscript. Van Netten beschrijft hoe Blaeu zijn stempel drukte op het boekformaat en de vormgeving, en daarmee ook op de receptie van Copernicus' tekst. Dat zijn belangwekkende constatering. Van Netten aarzelt of Blaeu een commerciële aanleiding vond in het verbod (1616) op Copernicus' werk door het pauselijke bureau dat de Index samenstelde en dat op die manier ongewild reclame maakte voor de verboden boeken. Ze stelt wel dat de grote vraag naar het werk de uitgave voor Blaeu opportuun maakte. Met de uitgave van het werk van Metius, een lesboer aan de Franeker universiteit, betoonde Blaeu zich een onversneden pragmaticus. Metius' *Primum mobile* (1633) was een astronomisch handboek voor studenten zonder Copernicaanse fratsen. Net als Blaeus editie van Copernicus was Blaeus editie van Metius ook handzamer (en dus waarschijnlijk goedkoper en 'democratischer'), helderder vormgegeven, en beter geïllustreerd dan de uitgaven van dezelfde werken bij andere uitgevers.

Tot op welke hoogte liet deze *scientist-printer* zich leiden door winzucht? ‘Hoe stond Blaeu in het eeuwige dilemma tussen ‘money and morals’?’, opent het boek (11). Blijkens de conclusie hoeven we ons weinig illusies te maken: ‘It’s all about the money’ staat op pagina 261, verwijzend naar (neem ik aan) de filmklassieker *Wall Street* – sjabloonmatige beursschurk Gordon Gekko liet daar trouwens toepasselijk op volgen: ‘The rest is conversation’. Doet deze conclusie nu recht aan Blaeu? Doet dit wel recht aan de 260 pagina’s die aan die conclusie vooraf zijn gegaan? Van Netten was daar genuanceerder; ze draagt zelf gegevens aan die laten zien dat winstbejag en wetenschap elkaar niet per definitie in de weg zaten, elkaar juist konden begunstigen. Het besluit van het boek is mij een al te hyperbolische constatering over een heel delicate en wezenlijke vraag. Van Netten noteert in lijn met de inhoud van haar onderzoeksverslag wel dat de uitgever bij uitstek een ambigue figuur is, maar keert tot besluit toch weer terug op die overzichtelijke tweesprong ‘money and morals’. Was Blaeu een Gordon Gekko? Er waren in zeventiende-eeuws Amsterdam volop mogelijkheden om ‘snel geld’ te verdienen. Blaeu koos voor het uitgeversbestaan. In de haringhandel had hij geen zin, hij was de eerste in zijn familie die zich met het boekenvak ging bezig houden en ook zijn schoonfamilie zat waarschijnlijk niet in de boeken. Zeker, hij gaf voorspelbaar, gemakkelijk verkopend drukwerk uit. Dat was hem geraden ook, anders ging zijn bedrijf op de fles. Maar daarnaast handelde hij in wetenschappelijke lectuur, in kaarten, in globen (het is tóch een gemis dat zijn Copernicaanse hemelsfeer slechts terloops aan de orde komt, terwijl de thematiek juist aanleiding geeft Blaeus intermedialiteit als uitgever én instrumentmaker te evalueren), kortom in *slow science*: langzaam (en kostbaar!) qua voorbereiding, langzaam qua verkoop (Blaeus Copernicuseditie was na vijftien jaar nog niet uitverkocht), langzaam qua maatschappelijke acceptatie. En ook dat alles was mede ingegeven door winzucht. Een onderscheidende wetenschappelijke reputatie betaalt zich op de langere duur uit, zal Blaeu hebben beseft. Wat is de mens? Een aap met pretenties. Ook pretenties en al die onbeholpen, halfhartige pogingen iets in de wereld te betekenen zijn een realiteit die moet worden meegewogen om een geleefd leven recht te doen. En dat gebeurt ook best wel in dit boek. De kracht van *Koopman in kennis* zit hem in de hoofdstukken over Blaeus fonds, waar de ambiguïteit van de *scientist-printer* centraal staat terwijl Van Netten in detail laat zien hoe Blaeu zijn vak uitoefende, hoe een cultureel ondernemer wetenschap kon maken of breken.

Sandra Langereis, Amsterdam

Caroline Payen, ***Aux confins du Hainaut, de la Flandre et du Brabant: Le Bailliage d'Enghien dans la tourmente iconoclaste, 1566-1576: Étude de la répression des troubles religieux à la lumière des archives du conseil des troubles et des comptes de confiscation*** (Heule: UGA, 2013, 238 pp., ISBN 978 90 8977 272 5).

Payen's book is a meticulously argued study of the local impact (in the city of Enghien) of the repression of the Calvinist movement following the Iconoclast Fury of 1566. Payen argues from a thorough and critical reading of the literature (be it largely confined to books and articles in French) and from a systematic use of the most important available archival documentation created by the institutions of the repression: the regional Counsel of Hainault, which initiated and largely co-ordinated the repressive actions and the Counsel of Troubles (known historically as the Blood Counsel). One of Payen's interesting lines of argumentation is that the involvement of the Counsel of Troubles was largely that of an overseer and administrator; the real work of persecution was carried out locally, largely by the Counsel of Hainault (96). Her study adds to the growing body of literature in recent decades that thoroughly undermines the old narrative of a 'Spanish oppression'. On the one hand, she shows the thoroughness of investigations as well as the politics of moderation and reconciliation, which were enacted by the Duke of Alba in 1570, only four years after the repression of the rebellion began. On the other hand, Payen's work provides further indications that the repression was dependent on strong local and regional support. Far from being executed by foreign oppressors, it was initiated from the start by local and regional authorities. They must have profited from a wide network of local informants, and they met with no apparent resistance. At least, this was the case in Enghien, but it seems to me that Enghien in that respect exemplifies a general pattern. That pattern also fits nicely with the lack of popular, non-sectarian, resistance against the persecution of heretics before 1566 (even though the persistent master narrative of the so-called tolerant Low Countries has long presented it differently). In fact, the figurehead of the repression in Hainault was Philippe de Noircarmes, vice-president of the Counsel of Troubles, and president of the Counsel of Hainault.

The thoroughness of the investigation and examination of suspects is evident from what the sources show about the careful procedures of interrogations and examinations of informants and suspects, and the deliberation on the often conflicting evidence (93), all in line with the ancient customs of the land. What the sources allow to

be said about the use of torture exemplifies the approach of the authorities in charge of the prosecution. Torture, Payen claims, was never used systematically, but only in very specific cases, and after careful justification (91). Moderation too was a traditional approach developed over the course of the sixteenth century in the persecution of heretics. Moderation meant the local precision of the application of the edicts, a rule explicitly stated in the edicts of the 1550s (98-99). Payen also stresses the reactive nature of new edicts that were mostly issued as a response to specific events or developments. In 1564, 1565, and 1566, edicts issued in the name of King Philip II allow for moderation in specific instances (in the case of repentance, and in the case of women (sic), children and 'simple folk') and even general pardons. In short, Payen stresses that the principle behind the edicts allowed for a contextual rather than a rigorous application.

The local and regional repression in Enghien took a moderate toll, even though relatively high in comparison with larger cities such as Ghent (170 investigations in a city of about 60,000). Of Payen's list of 112 people investigated in the city and bailliage of Enghien (of 3,348 families) 35 were executed, two were condemned to the galleys and 44 were banished for life (but many of them returned after the general pardons of 1570 and 1576). Of the 35, only three were condemned for heresy, the others for rebellion and other forms of transgression of the edicts, such as participating in conventicles, attending sermons, iconoclasm, and assisting in the troubles or signing rebellious petitions. Here too, the evidence shows moderation and contextualization in the persecution of those held responsible for the events of 1566. The full weight of the persecution also did not fall upon the opinions of heretics, but upon those taking part in what were considered acts of rebellion and sedition. Payen contextualizes the persecution in Enghien by referring to the recent work on pardons and reconciliation strategies by Goossens, Soen and others. She also points to the noteworthy fact that the first pardon was already issued in 1568 and re-issued in 1569, by the Duke of Alba, be it only for repentant signatories of the *Compromis* of the Nobles. The general pardon of 1570 was re-issued in 1572-1573-1574 (127-128). By referring to such a (historical and historiographical) context, Payen adds to the mounting evidence that calls for a fundamental revision of the received views on the causes of the Troubles in the Netherlands. Interestingly, her ambivalent conclusions concerning the role of Calvinism, on the one hand, and of Catholic communities and active loyalist networks, on the other, still largely reflect the old master narrative, even though her own results provide sufficient material for an alternative attempt. Such an alternative history of course will only be effective if grounded in an investigation of a variety of well-documented local contexts, carried out with the painstaking care that characterizes Payen's study.

The meticulous nature of her research and argumentation has two flaws that together have prevented Payen from drawing larger and bolder conclusions. As a result, and despite some careful revisionism of the perceived 'tyrannical' and 'Spanish-foreign' nature of the suppression of the 1566 movement, her work, like so many other recent studies, fails to address the fundamental problems in the narratives of the rise of

Calvinism and the Troubles. Instead of a hesitant and redundant repetition of conclusions based on her own study, Payen could have fleshed out in more detail the nature of the movement that was repressed, for which her evidence provides some interesting clues. She might have taken aim at largely unfounded views concerning the social and ideological make-up of the various groups. She remains uncritical of the received, but highly unspecific, view which holds that the majority of the inhabitants of the Low Countries were religiously in-between, and uses this view to criticize Van Uytven's near-identification of Iconoclasts and Calvinists (15). Given the specific nature of the charges against the 112 of Enghien (which focus on acts, not on opinions), it is unjustified to distinguish sharply between Calvinists and Iconoclasts. If we abstract from the specific categories of persecution and cross the findings of (relatively) recent studies (Marnef, Rooze-Stouthamer) showing a strong link between Iconoclasm and organized Calvinism with Payen's own evidence, her criticism of Van Uytven becomes particularly unconvincing (106-107, 114-115, 121).

Instead, the links between Iconoclasts, those attending conventicles, and the 61 petitioners requesting the parish church for Calvinist services (a few days before those of Antwerp and Ghent did the same) suggest that the movement of 1566 in Enghien was largely Calvinist in nature. It allows us to speculate that most of the 112 were indeed part of a Calvinist movement that at least from 1564 onwards had increasingly become political. In fact, four of the 112 accused of all three of the above charges were of relatively high social standing, which suggests that they were the local ringleaders (116) linking all three forms of rebellion, which points to a coordinated form of organization. The political nature of Enghien's Calvinism is suggested by two other observations: the bailiff of Enghien was appointed by the Lord of Enghien, Henri de Navarre, one of the Calvinist leaders of France. The rebellious nature of the movement is also exemplified in the failed attempt by Charles van der Noot and Jean de Mol (both noblemen from the Enghien region, signatories of the *Compromis*, and quite possibly Calvinists) and three of their cousins to take Brussels by surprise with 500 horsemen and 2,000 foot soldiers, and take prisoner the Duke of Alba and the members of the Counsel of Troubles, on April 16, 1568. As Payen points out, Van der Noot had been one of the leaders of the *Compromis*, which had been supported by the Calvinist or Reformed consistories (117-119). Payen's discussion of the role of Calvinism reminds us that we are in need of a much more thorough investigation of the political nature of the 'Reformed' Churches from their rise in the Low Countries in the 1550s through the early years of the Troubles, including the role of 'foreign' influences from Switzerland, France, Germany (Heidelberg, Emden) and England (London) in the organization of a highly politicized insurgency movement. It seems to me that it was those from Enghien who engaged in this movement and its actions that were prosecuted in the 1560s (interestingly, as rebels rather than as heretics). However, as they say, further research is required, for which Payen's careful work has expanded the basis.

Arjan van Dixhoorn, University College Roosevelt, Middelburg

Ada Peele, ***Een uitzonderlijke erfgenaam. De verdeling van de nalatenschap van Koning-Stadhouder Willem III en een consequentie daarvan. Pruisisch heerlijk gezag in Hooge en Lage Zwaluwe, 1702-1755*** (Dissertatie Universiteit Leiden 2013; Hilversum: Verloren, 2013, 487 pp., ISBN 978 90 8704 393 3).

Na het overlijden van stadhouder Willem III in 1702 ontstond onenigheid over de verdeling van diens nalatenschap. Hij had in zijn testament zijn achterneef Johan Willem Friso van Nassau-Dietz tot universeel erfgenaam benoemd. Met name de Pruisische koning, Frederik I, maakte daar bezwaar tegen, omdat hij meende dat hij recht had op de erfenis. Hij baseerde zich daarbij op het testament van zijn grootvader van moeders kant, Frederik Hendrik, die had vastgelegd dat wanneer er geen mannelijke nakomelingen in rechte lijn meer zouden zijn, zijn dochters zouden erven. Frederiks moeder was Louise Henriette, de oudste dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. De oudere halfbroers van Frederik Hendrik hadden echter bepaald dat er geen vererving via de vrouwelijke lijn zou plaatsvinden. Bij gebrek aan mannelijke nakomelingen in rechte lijn zouden nakomelingen van de oudste zoon van Jan VI, broer van Willem I, in aanmerking komen als erfgenaam. Dat waren de graven (later vorsten) van Nassau-Dietz, de stadhouders van Friesland.

Centrale vraag van het proefschrift van Ada Peele is: ‘Welke problemen kwamen voort uit de laatste wil van Willem III?’ In het eerste deel van het boek gaat het volgens de auteur ‘om voorgeschiedenissen en achtergronden’; in het tweede deel ‘om de praktische consequenties’ (13). In het eerste deel beschrijft zij hoe de Pruisische koning na de dood van Willem III Lingen en Meurs, die tot de nalatenschap behoorden, liet innemen. Ook zette hij de Staten-Generaal onder druk hem nog voor het testament geopend was, in het bezit te stellen van zo niet de gehele nalatenschap dan toch van datgene dat tot de erfenis van Frederik Hendrik behoorde. De Pruisische gezant Wolfgang von Schmettau stuurde een afgevaardigde naar Hooge en Lage Zwaluwe om het bestuur ervan zover te krijgen dat ze Frederik I als heer zouden erkennen. Noch de Staten-Generaal, noch het bestuur van Hooge en Lage Zwaluwe gingen op deze verzoeken in (Hoofdstuk 1). De totstandkoming van en de gang van zaken bij de opening van het testament komen vervolgens aan de orde (Hoofdstuk 2). Daarna gaat de schrijfster uitgebreid in op het fidei-commis in historisch perspectief (Hoofdstuk 3) en bespreekt zij de testamenten en fidei-comissaire bepalingen in de testamenten van de Nassaus en de Oranjes (Hoofdstuk

4). Een volgend hoofdstuk met de titel 'Verwachtingen van de Brandenburgse keurvorsten' beschrijft de verhouding van de keurvorsten tot de Oranjes en de Republiek vanaf het huwelijk tussen Frederik Willem en Louise Henriette. Zij gingen ervan uit dat Willem III kinderloos zou overlijden en probeerden een toezegging te krijgen dat ze van hem zouden erven. Daarbij maakten ze gebruik van het feit dat het voor Willem III belangrijk was dat zij hem met hun leger steunden in zijn strijd tegen Frankrijk (Hoofdstuk 5). Het laatste hoofdstuk van het eerste deel is gewijd aan de onderhandelingen en de juridische strijd tussen de Pruisische koningen en de Friese Nassaus, waarbij de Staten-Generaal als executeurs-testamentair betrokken waren (Hoofdstuk 6). Ook in deze periode dreigden de koningen geregeld hun steun aan de coalitie in te trekken en met Frankrijk te onderhandelen om hun zin te krijgen. In 1711 kwam een voorlopige verdeling van de nalatenschap tot stand, waarbij Frederik I onder andere Hooge en Lage Zwaluwe en goederen in het Westland verwierf. Pas in 1732 sloten Willem Carel Hendrik Friso en koning Frederik Willem I een definitief akkoord.

Over de strijd om de nalatenschap van Willem III was tot nu toe alleen oudere literatuur beschikbaar. Daarom wilde de schrijfster dit onderwerp uitgebreid behandelen. Dat heeft ze inderdaad gedaan. Daarbij slaat ze echter geregeld zijpaden in en behandelt onderwerpen die er in dit kader niet toe doen. Een voorbeeld: in het vijfde hoofdstuk dat handelt over de verhouding tussen de keurvorsten en de Oranjes heeft ze het onder andere over de keuzes die keurvorst Frederik Willem ruim vijftig jaar eerder maakte met betrekking tot de ruzie tussen zijn schoonmoeder, Amalia van Solms, en zijn schoonzus, Mary Stuart (100-105). Door de uitweidingen, uitgebreide citaten en herhalingen raakt de lezer gemakkelijk de draad van het verhaal kwijt.

In het tweede deel van het boek wil de auteur aan de hand van een aantal casestudies bekijken hoe de Pruisische koningen die ver van Hooge en Lage Zwaluwe verbleven hun heerlijkheid bestuurden en of zij zich in de praktijk gedroegen als leenman van de Staten van Holland (15). Om te weten te komen 'hoe de verhouding tussen vorst, de lokale functionarissen en de inwoners zich ontwikkelden', als ook hoe de relatie was tussen de koning en de gewestelijke Staten is een 'omvangrijk en ingewikkeld onderzoek nodig', aldus de auteur (15). Omdat er geen literatuur over dit onderwerp aanwezig was, heeft ze een uitgebreid bronnenonderzoek gedaan in zowel Duitse als Nederlandse archieven. Zo heeft ze geprobeerd zicht te krijgen op het bestuur en beheer van Hooge en Lage Zwaluwe (Hoofdstuk 8), de manier waarop benoemingen tot stand kwamen (Hoofdstukken 9 en 10), hoe men trachtte verduisterde lenen te herstellen (Hoofdstuk 11), de behandeling van een aanvraag voor turfwinning (Hoofdstuk 12) en problemen over het recht van opkomende platen (Hoofdstuk 13). Ten slotte beschrijft ze de verkoop van de Hollandse domeinen door Frederik II (Hoofdstuk 14).

Het is bewonderenswaardig dat de auteur een dergelijk groot onderzoek naast haar werk heeft verricht. Zij lijkt echter geworsteld te hebben met de uitwerking van de onderzoeksgegevens. De casestudies staan op zichzelf en onderlinge verbanden tussen de verschillende zaken worden nauwelijks gelegd. De lezer dreigt daardoor te verdrinken

in de beschrijving van de plaatselijke bestuurlijke problemen en probleempjes. De auteur neemt weinig afstand van de bronnen, zodat bijvoorbeeld de onenigheid van een van de bestuurders van Hooge en Lage Zwaluwe met collega bestuurders en met een van de Pruisische domeinraden met name vanuit het gezichtspunt en deels in de woorden van de schrijver van de bron wordt beschreven (222-226, 279-281).

Het boek bevat tot slot veertien bijlagen, waaronder stambomen van de Oranje-Nassaus (432, 433) en de Hohenzollerns (434) en een uitgebreide beschrijving van de nalatenschap van Willem III (434-445). Ondanks de tekortkomingen levert dit boek een bijdrage aan de kennis van een vergeten deel van de Nederlandse geschiedenis.

Marijke Bruggeman, Den Haag

Paul van der Steen, ***Ware grootheid, schamele kleinte. Twee eeuwen Nederland***

(Amsterdam: Balans, 2013, 272 pp., ISBN 978 94 600 3697 2).

Paul van der Steen – onder meer biograaf van Jo Cals – is behalve journalist ook een productief historicus. Met enige regelmaat verschijnen zijn puntige boekbesprekingen over recente politieke geschiedenis in dagblad *Trouw*. Vanaf november 2012 schreef hij in dezelfde krant een wekelijkse rubriek over tweehonderd jaar koninkrijk. Doel was stil te staan bij momenten en ontwikkelingen ‘die de Nederlanders uit elkaar dreven of juist bijeenbrachten’. Van de landing van de toekomstige koning in Scheveningen in 1813 tot de troonswisseling in 2013. De 59 essays – alle ongeveer 1300 woorden lang – zijn nu gebundeld in deze mooie, geïllustreerde uitgave.

De auteur geeft geen motivatie voor zijn keuze van de onderwerpen in deze bundel. Hij lijkt vooral zijn weetgierigheid achterna te zijn gegaan. Soms is er ‘overlap’ met de Canon van de Nederlandse geschiedenis (de Grondwet van 1848, Srebrenica 1995) maar vaker gaat het om gebeurtenissen, monumenten of personen die minder voor de hand liggen. Zo leveren de stukjes over Hansje Brinker en Frau Antje mooie beschouwingen op over het beeld van Nederland in het buitenland. Aandacht is er ook voor sport: de Elfstedentocht en de voetbalgekte. Elk essay wordt gekenmerkt door aanstekelijke nieuwsgierigheid, vlotte schrijfstijl en gevoel voor humor.

Van der Steen toont zich wars van pretenties. Hij is op zoek naar ‘wat Nederland Nederland maakt’ maar wijst elke definitie van de nationale identiteit van de hand. Daarvoor is het begrip hem te vluchtig en te veranderlijk. Met instemming citeert hij de wijze raad die Ernst Kossmann ooit gaf: ‘Loop er liever met aandacht omheen, bekijk het van alle kanten maar stap er niet in, behandel het kortom als een enorme kwal op het strand’.

In de krant was natuurlijk geen plaats voor voetnoten, maar ze ontbreken ook in dit boek. Dat is jammer, want de lezer wil meer weten over vindplaatsen. Vooral in de stukjes waarvoor Van der Steen eigen onderzoek deed – zoals over de Watersnoodramp of de totstandkoming van het homohuwelijk – was enige toelichting op zijn plaats geweest.

De titel van het boek is merkwaardig gekozen. ‘Hoe deugd naar ware grootheid streeft’, zijn de woorden van de negentiende-eeuwse dichter Willem van Zeggelen. En Robert Fruin betreurde in 1882 de ‘schamele kleinte’ van de Nederlandse natie. De

gesuggereerde zwart-wit tegenstelling is niet helemaal duidelijk: dromen over ‘ware grootheid’ kunnen immers misplaatst zijn terwijl het besef van kleinte ook tot realiteitszin kan leiden. Misschien had de titel van het woord vooraf de lading beter gedekt: ‘Met aandacht rond de kwal lopen’. Want dat is precies wat Van der Steen in dit boek deed.

J.W.L. Brouwer, Centrum voor Parlementaire Geschiedenis Nijmegen

Janneke Weijermars, ***Stiefbroeders. Zuid-Nederlandse letteren en natievorming onder Willem I, 1814-1834*** (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2012; Hilversum: Verloren, 2012, 423 pp., ISBN 978 90 8704 310 0).

In *Stiefbroeders* vertelt Janneke Weijermars het verhaal van de Nederlands literatuur in de Zuidelijke Nederlanden onder Willem I. De opdracht van de vorst de beide delen van zijn koninkrijk tot een ‘amalgam’ samen te smelten, was lastig en noopte ertoe alle middelen in te zetten. Ook de letterkunde moest tot de vorming van een nationale identiteit bijdragen en was daarom het voorwerp van cultuurpolitiek. In haar grondige en rijke studie analyseert Weijermans deze politiek en vooral de uitvoering en de impact ervan. Het boek neemt dan ook niet de vorm aan van een overzicht van auteurs en hun werken, opvattingen en stijl, en evenmin bestaat het uit een geheel van analyses van literaire teksten. Wellicht hadden zelfs de tijdgenoten eraan getwijfeld of een dergelijke aanpak überhaupt mogelijk was. Er is van de Zuid-Nederlandse literatuur van deze periode geen canon, geen bloemlezing, geen bestaand corpus van teksten voorhanden. De geschiedenis van deze literatuur is dan ook eerst en vooral het verhaal van de zoektocht ernaar, van het streven tot een (hoogwaardige) Zuid-Nederlandse letterkunde te komen, van de inspanningen en de initiatieven die werden genomen, van de opvattingen en de discussies die werden gevoerd. Hoe verhield de letterkunde zich tot de nieuwe omstandigheden, tot de taal-, cultuur- en godsdienstpolitiek van de overheid? Wat waren de voorbeelden, de normen, de betrachtingen, de ambities? De beoefenaren van de Zuid-Nederlandse letterkunde dienden hun plaats te bepalen binnen de Nederlandse letterkunde als geheel, en een antwoord te vinden op de vraag of deze letterkunde een eigenheid had of moest nastreven dan wel of zij in het geheel van de Nederlandse literatuur wilde opgaan. Of zoals de auteur haar centrale vraag formuleert: ‘wat was en werd de identiteit van de Zuid-Nederlandse literatuur in de periode na de eenwording van de Lage Landen’ (15)?

Weijermars zoekt een antwoord op deze vragen door een systematische analyse van de politieke, culturele en religieuze context (inclusief het onderwijs), de organisatie van het boekbedrijf, de literaire infrastructuur (genootschappen, prijsvragen en tijdschriften) en de literaire productie zelf. Ze onderscheidt daarbij drie opeenvolgende deelperiodes, waarin de context veranderde en de aandachtspunten verschoven. In een eerste fase (1814-1819) stond de taalproblematiek centraal. Het Nederlands had in de

Zuidelijke Nederlanden zijn positie als cultuurtaal nog niet bevochten. Zij die haar deze positie wilden geven, zochten toenadering tot het Noorden, dat als een medestander in de strijd tegen de suprematie van het Frans werd beschouwd. Het taalbesluit van 1819, dat bepaalde dat in de Nederlandstalige provincies in het Zuiden (min of meer het actuele Vlaanderen) in het openbare leven (onderwijs, rechtspraak, ambtenarij) enkel het Nederlands mocht worden gebruikt, markeert het begin van een tweede fase (1819-1825). Het gebruik van het Nederlands stond nu nauwelijks nog ter discussie, en daardoor kwam de focus van het debat te liggen op de verhouding tussen Noord en Zuid. Noorderlingen die zich (al dan niet in opdracht van de overheid) in het Zuiden hadden gevestigd, namen niet alleen het onderwijs in de Nederlandse taal en literatuur aan de universiteiten (onder meer Johannes Matthias Schrant in Gent en Johannes Kinker in Luik) en in sommige middelbare scholen voor hun rekening, ze waren ook zelf actief in het literaire leven. De bedoeling was uiteraard om de Zuid-Nederlandse letterkunde te activeren en te verbeteren, maar hun inbreng en initiatieven werden door velen als ‘Hollands’ beschouwd en daardoor geproblematiseerd. Ook de meest begeesterde pleitbezorgers van de Nederlandse literatuur in het Zuiden, Jan Frans Willems en Prudens van Duyse, kozen ervoor de Zuid-Nederlandse letterkunde als een afzonderlijke entiteit te beschouwen. In de derde fase (1825-1830) voltrok zich – zoals de titel van het betreffende deel luidt – ‘de scheiding der geesten’. De onderwijs- en godsdienstpolitiek van Willem I joeg de katholieken in de armen van de liberalen en in de oppositie. Steeds meer Belgen gingen de eigenheid van het Zuiden benadrukken en dus ook de tegenstellingen tussen Noord en Zuid. Onder deze omstandigheden was ook het project van één gezamenlijke letterkunde tot mislukken gedoemd.

Uit Weijermars’ materiaal en analyse blijkt dat de inspanningen niet helemaal zonder resultaat zijn gebleven. Het bestaansrecht van het Nederlands als literaire taal werd verworven en leidde tot het aantreden van een generatie (met onder meer Karel Lodewijk Ledeganck) voor wie het schrijven in deze taal vanzelfsprekend was geworden. Zij functioneerde in wat als een (bescheiden) Nederlandstalig literair systeem kan worden beschouwd. Toch leidde dit niet tot een bloei van deze Zuid-Nederlandse letterkunde. Zij bleef een zaak van enkelen. Het is geen toeval dat de figuren die, zoals blijkt uit de index van *Stiefbroeders*, het meest in het boek aan bod komen, op een drietal na (Willems, Van Duyse en Leo de Foere) allen Noord-Nederlanders waren. In de literaire genootschappen nieuwe stijl (die naast de traditionele rederijkerskamer werden opgericht) waren vooral noorderlingen actief, en zij hebben dan ook nooit hun imago van ‘Hollandse’ clubs kunnen afschudden. Er zijn een aantal tijdschriften verschenen, maar steevast bevatten zij meer vertaald en/of Noord-Nederlands materiaal dan oorspronkelijk werk van Zuid-Nederlandse auteurs.

De politieke vereniging en Willems cultuurpolitiek hebben onmiskenbaar geleid tot een toename van de literaire uitwisseling, maar tot een samensmelting en een eengemaakt literair systeem hebben de inspanningen niet geleid, zo concludeert Weijermars. De pogingen om de interactie tussen het boekbedrijf van Noord en Zuid te

bevorderen, zijn mislukt. Slechts enkele Zuid-Nederlandse boekhandelaren zijn lid geworden van de vereniging van Nederlandsche boekhandel, en in 1829 werd een eigen vereniging in het Zuiden opgericht. Voor de Zuid-Nederlandse uitgevers was de Nederlandse letterkunde maar een klein onderdeel van de werkzaamheden en de markt. Zij bleven, aldus Weijermars, 'grotendeels in een Franstalig systeem functioneren' (325). Tot een substantiële uitbreiding van de markt voor Nederlandse literatuur is het in het Zuiden immers niet gekomen. 'Zelfs het publiek dat Nederlands sprak, was gewend de Franse taal te lezen en er was geen dwingende reden daarmee op te houden', zo stelt de auteur vast (214). En ook de lezers in het Noorden boden geen uitkomst. De Noord-Nederlanders die in het België actief waren, mochten dan wel hun best doen om de aandacht te trekken, in het Noorden bestond geen vraag naar Zuid-Nederlandse letterkunde. Voor een eengemaakte literatuur bestond noch in het Noorden noch in het Zuiden een draagvlak. Sommigen hebben het betreurd, maar de Nederlanders en de Belgen, ook de Nederlandstaligen Belgen, zijn *Stiefbroeders* gebleven.

Tom Verschaffel, KU Leuven